

САВЕТ КОМЕСАРА МИЛАНА АЋИМОВИЋА
(30. IV—29. VIII 1941. године)

1. Припреме за формирање прве квислиншке управе у Београду

Да би остварили своје војне, привредне, политичке и друге планове, Немци су у окупиранију Србији, одмах по доласку, увели и изградили сложен механизам окупационе власти, који је био састављен из више компонената. Из истих разлога немачки окупациони апарат је предузео мере, да се обнови стари, предратни апарат власти, односно формира квислиншка управа, која би им омогућила да несметано спроводе своје агресивне циљеве.

Већ у самом акту о капитулацији Краљевине Југославије, од 17. априла 1941. у тзв. „Одредбама о примирју“ између немачке и југословенске оружане силе изричito је наглашено да ће припадници жандармерије и полиције одмах да се врате на своја ранија места и обављати исте послове као и раније, али за рачун новог господара, немачког окупатора: „Органи жандармерије и полиције, који су морали да напусте своја мирнодопска места с одступајућим трупама, имају се сместа упутити на своју редовну дужност. У својим мирнодопским местима морају се одмах јавити немачким посадним трупама. За повратак који се има извршити без ватреног оружја, могу се код одстојања већег од дневног марша употребити моторна возила. Ова морају бити снабдевена белим заставама, а возари морају бити снабдевени путним исправама. Жандармеријске официре и жандарме не упућивати у крајеве слободне Хр-

ватске и оне крајеве, окупиране од Мађара, Бугара и евентуално Румуна. О овоме се распитати код немачких власти“, речено је у једном делу „одредбе о извршењу примирја између немачке и југословенске оружане силе“.¹

Одмах после потписивања акта о капитулацији, немачки војни и окупациони органи интензивно су радили на образовању једне „Централне квислиншке управе“ за целу Србију. Разуме се да су решења тражена у првом реду у редовима предратних буржоаских политичара, који су с Немачком и раније тесно сарађивали. Као потенцијални кандидати за образовање квислиншке „владе“ у Србији, долазили су у обзир, на пример: Драгиша Цветковић, Александар Цинцар-Марковић, Милан Аћимовић, Димитрије Љотић, Драги Јовановић и други пронемачки оријентисани појединци из политичког живота Краљевине Јунославије.

Др Герхард Фајне (Feine), саветник немачког посланства у Београду, који је био добро обавештен о приликама не само у Србији, већ и у Југославији,² послао је извештај министру иностраних послова Јоакиму фон Рибентропу 17. априла 1941. у којем га обавештава да је тога дана бивши председник југословенске владе Драгиша Цветковић дошао из Ниша (где је тада боравио) у Београд у пратњи Немаца; да је у граду остао неколико сати да прегледа своје непокретности и да је том приликом изразио тежњу за повратак на власт. Фајне, такође, истиче да је непосредно после

тога добио примедбе од неких „пријатеља“ немачког Рајха, као, на пример, од Ђорђа Перића, тада директора агенције „Авала“, који је истакао бојазан од рестаурације Цветковићеве владе.³

Само дан касније (18. априла), у вези са овим, специјални одред фон Куенсберга (Kuensberg), јавља из Ниша, између остalog, и следеће: „Цветковић се налази у својој вили у најбољем здрављу и ван сваке опасности. Он је спреман да дође у Немачку, али не да би тамо боравио, већ да би могао водити разговоре с министром спољних послова Рајха. Цветковић моли за дозволу да путује у Београд, како би тамо заједно са двојицом регената и чувара круне, Станковићем и Петровићем, образовао владу, која је у том саставу уставна. Цветковић наглашава да се његово мишљење о Немачкој и о немачкој влади ни у једном моменту није променило, већ да он свим силама жели да се испуни заједнички програм. Изгледа да Цветковић рачуна да је он уставни председник владе и да за то може образовати владу“.⁴

Међутим, Цветковићеве жеље биле су нереалне да тада стане на чело неке квислиншке управе у Србији. Очигледно је да су Немци држали Цветковића у политичкој резерви. Али, развојем догађаја од 6. односно 18—20. априла 1941, посебно Хитлеровом одлуком о распарчавању Југославије, Драгиша Цветковић је био искључен из немачких комбинација.

Осамнаестог априла, такође, Фајне добија из кабинета Рибентропа упутство да немачко посланство у Београду у што краћем року ступи у контакт са Александром Цинцар-Марковићем: „Господин министар спољних послова моли Вас да позовете Цинцар-Марковића и да га питате какве има жеље. Том приликом можете изјавити да бисмо ми Цинцар-Марковићу, ако он жели да дође у Немачку, радо ставили на расположење вилу и бринули се о његовом издржавању. Ако Цинцар-Марковић претпостави останак у Србији, молим Вас да се у споразуму са војним органима бринете о исправном опходењу с њим и да с њим стално будете у вези“.⁵

Немачке окупационе власти нису заборавиле да „узврате“ пажњу ни Милану Стојадиновићу, односно његовој породици, која је живела у Београду. Одмах по дола-

жу у Београд чинили су многе услуге његовој жени, а већ 3. маја немачко посланство у Београду извештава своје претпостављене у Берлину да супруга Милана Стојадиновића жели да отптује у главни град Рајха, како би се састала са Рибентропом и Хитлером око евентуалног повратаца њеног мужа у Југославију.⁶

Из наведених примера, лако се може закључити да су Немци у окупираниј Србији тражили ослонац и нашли га углавном у оном делу српске буржоазије, која им је била наклоњена и пре капитулације Краљевине Југославије. Под непосредним утицајем таквих људи, на сарадњу са окупатором одлучио се и известан број њихових познаника, пријатеља, рођака, пословних сарадника, а појединци су били од њих и материјално зависни. Читав низ буржоаских политичара, припадника разних грађанских странака, међу којима је било бивших председника влада, министара многих ресора, посланика, официра свих чинова, међу којима и велики број генерала, затим, полицијаца свих рангова и многих других, стављају се после окупације Србије у службу окупатора.

Разуме се, да су опредељења за сарадњу са окупатором била мотивисана разним побудама. Једни то чине свесно, гледајући своју перспективу у победи сила осовине у другом светском рату. Такви су били, на пример, Александар Цинцар-Марковић, Димитрије Јошић са својим „Збором“, Ђорђе Перић, директор „Авале“ а у Недићевој влади — шеф државне пропаганде и многи други отворени или прикривени немачки агенти. Други, као на пример, Драгиша Цветковић и његови истомишљеници, сматрали су да им окупација може послужити као прелазни период за неке нове планове и амбиције. Трећи, међу којима је видно место заузимао Милан Недић, били су апсолутно убеђени у победу немачког фашизма; рачунали су да окупатора треба слушати и уз његову подршку нанети пораз Комунистичкој партији у Србији и њеним организацијама. Највише је било оних који су се ставили у службу окупатора, јер су рачунали да је војно-политичка ситуација и у земљи и у свету магловита, неизвесна, да се јачем треба покорити, а касније када се ситуација буде разбистрила — определити се.

У сваком случају, Немци су без великих тешкоћа, у релативно кратком периоду, за свега двадесетак дана по окупацији Београда, односно Србије, успели да образују квислиншку управу, односно такозвану Комесарску владу, на чијем се челу налазио Милан Аћимовић,⁷ и да уз њену помоћ обнове бановинске и локалне органе државне управе. Али, о овом питању рећи ћемо нешто више у наредном излагању.

Пре свега, треба нагласити, да упркос чињеници што су Немци имали на располагању више кандидата, мандатора, који би образовали квислиншку владу, они, ипак, нису били начисто првих дана окупације коме од представника српске буржоазије поверити ову одговорну функцију, и друго — „није постојало никакво упутство или линија управљања од Рајха или ОКХ (Oberkommando des Heeres. — Врховна команда сувоземних снага — М. Б.), о политички коју треба спроводити у Србији“, изјавио је др Георг Кисел на саслушању у војном затвору у Београду 24. III 1947. године.⁸ Кисел даље наглашава да „сва саопштења која су одозго долазила, носила су негативан карактер и била су пуна несклоности према Србији“.⁹

Према неким подацима, окупационе власти у Србији водили су прве разговоре око састава квислиншке управе са Димитријем Јотићем, својим старим пријатељом. У стану Драгомира Јовановића и Танасија Динића, у времену од 17. до 20. априла 1941. године одржано је о тој теми више састанака посредством др Карла Крауса, шефа немачке обавештајне службе у Београду.¹⁰ У вези с тим, Танасије Динић, један од главних функционера, такозване владе Комесара Милана Аћимовића, а касније владе Милана Недића, изјавио је да су Јотића нарочито подупирали Ђорђе Перић и Данило Грегорић, који су чак Краусу предали више варијанти кандидата који би ушли у „владу“ коју би евентуално организовао Димитрије Јотић. На основу ових предлога „Милан Аћимовић је требао да добије ресор унутрашњих послова; Риста Јојић министарство финансија; Данило Вуловић Министарство грађевина, Пантић, Министарство пошта; Јотић је требао да буде председник управе, а ја министар социјалне политике и народ-

ног здравља. Било је још предвиђених ресора и људи, али не могу да се сетим, остало ми је само у сећању да се радило о неким Јотићевим присталицама“.¹¹

Немци су постепено долазили до закључка да не би било опортуну давати Јотићу једну овако значајну функцију, будући да су „Збораши“ још од 1934. године „називани издајницима народа и плаћеницима Хитлера, те као такви не би ни Јотић ни његове присталице имале никаквог угледа у народу“.¹² А и сам је Јотић дао изјаву Краусу 20. априла 1941. године у којој је речено, између остalog, и следеће: „Једна влада, која би носила може име, не би довела до никаквог резултата. Прво се народ треба убедити у то, да су Немци његови пријатељи, да му најбоље желе и да су они спасиоци човечанства од комунизма. Један неистрошени човек са свестрано признатим ауторитетом и ударном снагом мора да преузме одговорност нације, а ја у датој ситуацији нисам ни у ком случају погодан“.¹³

Од свих сарадника окупатора, којима су биле додељене значајније функције, први је ступио у њихову службу Драгомир-Драги Јовановић, један од највећих непријатеља народнослободилачког покрета у Србији.¹⁴ Он је решењем Управног штаба немачког команданта Србије 21. априла 1941. постављен за изванредног комесара града Београда, а већ следећег дана за свог заменика поставио је Мику Ђорђевића.¹⁵

Институција Војноуправног команданта Србије формирана је 22. априла 1941. За првог војноуправног команданта, Команда сувоземних снага (ОКХ), поставила је генерала авијације Ферстера. Он је одмах дао изјаву за штампу и запретио свима онима који се не буду покоравали немачким окупаторима: „Као војни заповедник у Србији преузимам са данашњим даном управу у земљи. Ко се мојим заповестима не покорава, врши саботажу и друга кривична дела, поступиће се са њим по ратном војном закону“.¹⁶

Одмах по пријему дужности (22. априла), Фестер је на основу већ припремљених предлога које су сачинили Краус и Хелм, обавестио своје претпостављене — Команданта II армије, фон Вајкса, да намерава у најскорије време да формира неку „српску владу“ на чијем челу би се

налазио Милан Аћимовић, а за његове најближе сараднике (комесаре) — предложио је Танасија Динића, Ђорђа Перића, Момчила Јанковића, Душана Пантића, Станислава Јосифовића, Димитрија Јоћића и Милосава Васиљевића.¹⁷

Међутим, војноуправном команданту није било јасно какав статус треба да има прва квислиншка администрација у Србији, поготову што је знао какав став пре ма српској нацији имају Хитлер, Рибендроп и многи други високи функционери Рајха. У вези с тим, Франц Нојхаузен, генерални опуномоћеник за привреду у Србији, изјавио је да је „Хитлер задржао према Србима исти онај став који су имали Аустријанци 1914. Као Аустријанац, државо се стриктно тог става наређујући строге мере према Србима. Осим тога, сматрао је да само Аустријанци познају Србе и да су они једино компетентни да дају оцену о политичким, привредним и другим питањима у Србији. Створено је скватање да би било најбоље када би Србија уопште нестала са географске карте. Како једна оваква операција није била могућа, Срби, као вечити узрочници немира морали су што је могуће више да буду стешњени и притиснути“.¹⁸

У вези с тим, др Георг Кисел у цитираном саслушању истиче: „Из наведених разлога о једној српској влади није се смељо говорити. Због тога је војни заповедник одлучио да постави тзв. комесаре, којима је практично хтео дати пуномоћја владе. Став немачког врховног војства био је утолико неразумљиви, јер уопште није било немачких снага да би се уредила властита управа... Како нису постојала упутства, били смо упућени на Немце који су били упознати са месним приликама. То су били: саветник посланства Фајне и полицијски службеници Хелм и Краус. Двојица последњих и Фукс, добили су упутства од РСХА да сарађују са Миланом Аћимовићем и Драгим Јовановићем. Па је тако Фајновим пристанком Аћимовић опуномоћен да састави Комесарску владу“.¹⁹

После писма Ферстера генералу Бајксу, од 22. априла 1941. Аћимовић је избио у први план и за следећих 7—8 дана он је вршио консултовања не само са својим претпостављеним — немачким окупаторима, већ и са појединцима и групама поли-

тичара из редова српске буржоазије. Божко Костић, предратни секретар Јоћићевог „Збора“ (иначе, у току рата Јоћићев лични секретар) пише у својој књизи „За историју наших дача“ (Лил 1949), да су Милан Аћимовић и Димитрије Јоћић, после консултовања која су обавили с поједињим представницима грађанских српских политичара, сачинили један докуменат у којем су били прецизирани услови под којима би се прихватили вођења цивилне српске управе: Ти услови, по њему, били су следећи: „... да се поштују одредбе међународног права, да остану у снази наши грађански и кривични закони, као и наше судске власти, пошто је постављање полиције и службе безбедности од наших организација сама југословенска влада предвидела уговором о примирју; да српска православна црква има да настави свој рад несметано и са истом организацијом и у новој ситуацији, а наше власти имају је у томе даље помагати; да наша домаћа управа мора располагати својим финансијама да би била у стању да чини неопходне помоћи, као: исплата помоћи породицама ратних заробљеника и помоћи невољника, рачунајући ту и избеглице из осталих крајева Југославије; да се чланови српске цивилне управе у Београду зову комесарима министарства и имају се сматрати адвокатима нашег народа пред окупационим властима. У овом смислу потребна нам је и званична потврда од стране врховног представника немачких окупационих власти на нашем земљишту; да се у црквама има и даље за време службе помињати име Њ. В. Краља Петра II и српског патријарха као надлежних Архијереја и да слике Краља Петра по надлежствима и приватним домовима имају остати и бити поштоване, јер ми остајемо и даље верни поданици своме краљу; да судови имају пресуде да изричу у име Њ. В. Краља Петра II (Немци, наводно, на овај услов нису пристали — М. Б.); да српска цивилна управа у Београду има право доношења уредби ради регулисања насталих проблема у народном животу; да има право постављања и отпуштања свих чиновника, а лица у која окупатор не буде имао поверења и чије остајање на положајима буде сматрао угрожењем своје безбедности, окупатор ће оптуживати пред нашом цивилном управ-

вом, која ће даље поступати по одредбама међународног права и закона осталих на снази; да се приватна и црквена својина, као и она државна, која не служи непосредно рату, имају поштовати".²⁰

Нисмо могли пронаћи сличан документат у Недићевој архиви, нити пак у немачкој документацији. Међутим, на основу неких других извора сазнајемо да је Милан Аћимовић око 27. априла 1941. године предао Краусу извесне своје услове, јер у једној Краусовој бележници од тога датума стоји да „услови које су поднели српски политичари нису неприхватљиви и са малим корекцијама могу послужити као база за стварање српске цивилне управе“.²¹ Исто тако, у меморандуму Милана Аћимовића од 9. маја 1941. (о којм ће бити речи у даљем излагању), који је упућен Управном штабу војноуправног команданта, помињу се услови за улазак у владу „српских политичара“, и многе формулатије из тог документа су готово идентичне са Краусовим белешкама што наводи на закључак да је такав или сличан документат заиста постојао. Али неоспорно је, да — уколико су и тачне Костићеве тврђње, живот у окупираниј Србији убрзо је показао да се цитираних услова, пошто је формирана „влада комесара“, нису придржавали нити творци тога документа, а поготову немачки окупатори.

Александар Цинцар-Марковић, бивши министар спољних послова владе Краљевине Југославије, један од потписника до-кумената о приступању Југославије Тројном пакту 25. марта 1941, изјавио је после рата у истражном затвору УДБ-е да он није хтео ни под којим условима да се прихвати мандата за састав тзв. Комесарске владе. Цинцар-Марковић је, такође, анализирао прелиминарне разговоре који су вођени у периоду од 17. до 29. априла између Немача, с једне, и српских политичара, с друге стране: „Међу тим личностима, Аћимовић је и мене унео у списак и позвао ме је прво код себе на саветовање. На том скупу, који је могао бити (око 25. априла), били су бивши гувернер Народне банке Милош Радосављевић, инж. Милосав Васиљевић (од стране Љотића), Душан Пантић, Ђорђе Перић, Велибор Јонић и други. Интересантно је да су на листи Немачкој били Бабић и Вујић, иако су

они са тадашњом владом Симовића били избегли у Лондон. Ја сам овде категорично одбио сваку сарадњу са Немцима... После овог претходног састанка код М. Аћимовића, био сам позван и код Немача са истим личностима. Сећам се да је био присутан и инж. Станислав Јосифовић, који је касније примио комесаријат за саобраћај. Састанак је био код Турнера, заповедника за администрацију Цивилне управе. Турнер је редом читало имена присутних и нудио им појединачне ресоре. Кад је дошао ред на мене, ја сам одбио понуду са мотивацијом да не видим могућност да је даље сарадње са Немачком после напада Немачке на Југославију и раскомадавања наше земље. Пре свега, рекао сам — моја би жеља била је да чујем водеће личности у Немачкој о даљој судбини наше земље. Навео сам, такође, и моје здравствено стање“.²² У једном каснијем документу (почетком јула 1941), Немачко посланство у Београду обавештава Рибентропа да сви покушаји да се Цинцар-Марковић прихвати било које функције у „цивилној српској администрацији“, нису уродили плодом. Али, упркос томе, истиче се да Фајне и Бенцлер са Цинцар-Марковићем редовно одржавају контакте: саветују се по многим кључним питањима од интереса за Немце у овом делу Балкана и да ће на тој основи и даље с њим сарадживати.²³

У телеграму од 27. априла 1941. Фајне први пут извештава Министарство спољних послова у Берлину о намери војноуправног команданта у Србији да успостави српску администрацију као и то да ће Милан Аћимовић бити први на листи предвиђених личности за ову владу: „Војноуправни командант у Србији има намеру да успостави српску администрацију и да у ту сврху постави комесаре у низ министарстава која су до сада била југословенска. За Министарство унутрашњих послова предвиђа се и сматра се као меродавна личност Милан Аћимовић, бивши управник београдске полиције и бивши министар унутрашњих послова у влади Стојадиновића. За министра привреде рачуна се на Љотића. За финансије био је предвиђен гувернер Народне банке Радосављевић (Милош), који је, међутим, одбио да се прими тог положаја и остаје и

даље код Народне банке. Министарство пошта преузима познати министар Душан Пантић; Министарство јавних радова Станислав Јосифовић. Министарство правде преузима бивши Стојадиновићев министар Момчило Јанковић и Министарство социјалне политике Милосав Васиљевић. Поред министра финансија, остаје још првично Министарство просвете, у које ће бити постављен Ђорђе Перић, као државни подсекретар. Цинцар-Марковићу понуђено је Министарство просвете, али он је одбио да га прими због слабог здравља²⁴.

Два дана касније (29. априла), Фајне је упутио нови телеграм Рибентропу, у коме га обавештава да је дошло до промена у погледу личности које су долазиле у обзир за састав комесарске управе, јер су се појединци у последњи час предомислили и отказали. Тако је, на пример, Димитрије Љотић²⁵ повукао свој пристанак да преузме Министарство правде, али у „владу“ ипак шаље своје представнике. Сем тога, Фајне напомиње да су пронађене још 4 личности за појединачне ресоре за које до тада нису били пронађени кандидати. У истом телеграму се прилаже списак од 10 министара и сматра „да већ следећег дана моћи и званично њихова имена објавити за јавност. Сви наведени су познате личности из најважнијих партија, који се држе лојално према Немачкој. Претежни утицај Стојадиновићеве партије и Љотићеве групе“.²⁶

После више комбинација, дискусија, договора и разговора војног управног команданта и шефа Управног штаба др Харолда Туриера²⁷ и представника бивших грађанских странака, који су изразили жељу да најнепосредније узму учешћа у сарадњи са окупаторима, а то значи определили су се да буду квислинзи,²⁸ 30. априла (а не 1. маја, као што се наводи у појединачним публикацијама), формирана је „влада“ комесара, с Миланом Аћимовићем на челу, изразитим присталицом профашистичке оријентације.

То је била прва званична квислиншка гарнитура српске буржоазије у окупирanoј Србији, и била је, на предлог Управног штаба команданта Србије, овако састављена: 1) Милан Аћимовић, члан групе Милана Стојадиновића, бивши министар унутрашњих послова, постао је комесар

МУП-а, а уједно је био председник Савета комесара. Овом Министарству прикључена су одељења и надлежност ранијег председника владе; 2) за комесара Министарства правде, постављен је Момчило Јанковић, предратни адвокат и бивши народни посланик, члан групе Милана Стојадиновића; 3) за комесара Министарства финансија, постављен је Душан Летица, бивши министар, члан групе Милана Стојадиновића; 4) Комесаријат пошта, телеграфа и телефона повериен је Душану Пантићу, бившем министру у влади Драгише Цветковића; 5) за комесара Министарства просвете Ристо Јојић, професор и бивши министар, члан Главног одбора Демократске странке; 6) за комесаријат Министарства привреде (спојено Министарство пољопривреде, шума и руда), постављен је инж. Милосав Васиљевић, бивши директор Београдског сајма, члан југословенског народног покрета „Збор“; 7) за комесара Министарства саобраћаја, др Лазар Костић, професор Универзитета и члан Народне радикалне странке; 8) за комесара Министарства исхране, Јеремија Протић, бивши помоћник министра финансија, и члан Главног одбора Југословенске народне странке; 9) за комесара Министарства социјалне политике и народног здравља, др Стеван Ивонић, начелник истог Министарства и члан „Збора“; 10) и за комесара Министарства грађевина, инж. Станислав Јосифовић, помоћник у Министарству грађевина, као стручњак.²⁹

Као што видимо, постављено је свега 10 комесара, а исто толико заменика, који су бирани из редова стручњака, махом бивших помоћника министарстава у предратним владама Краљевине Југославије.³⁰

Из цитираног прегледа комесара, можемо извести неколико закључака: прво, да су изабрани из редова присталица готово свих ранијих грађанских политичких странака и група (осим земљорадника и социјалиста). Из редова бивше Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ) Милана Стојадиновића (Аћимовић, Јанковић и Летица); као члан Народне радикалне странке (Костић), из Јевтићеве Југословенске националне странке (Протић); Из Љотићевог „Збора“ (Васиљевић и Ивонић); из редова Демократске странке (Јојић) и бивши министар у влади Драгише Цветковића

(Пантић) и као стручњак (Јосифовић) који није припадао ниједној грађанској политичкој партији;³¹ друго, међу постављеним комесарима није било имена истакнутијих политичара из старе Југославије, који су се својевремено истичали својом проосовинском политиком.³² Тако, на пример, међу њима није било Александра-Цинцар Марковића, Димитрија Љотића, Милана Недића и других; треће, постављањем Милана Аћимовића на чело Савета комесара, а уједно за комесара Министарства за унутрашње послове, цела ова квислиншка управа добија обележје једне полицијске администрације. Наиме, комесари нису имали никакве самосталности, већ су били непосредно потчињени одговарајућим одељењима војноуправног команданта немачке управе у Србији. Али, њихов је задатак био да свим средствима притиска ставе органе државне управе у службу немачке окупације и у самом почетку онемогуће сваки евентуални покушај отпора окупатору. Због тога не изненађује чињеница што је Драги Јовановић, немачки агент из предратног периода, још пре образовања Савета комесара, постављен за управника града Београда, а Танасије Динић, такође профашистички оријентисан, добио је функцију — заменика комесара за унутрашње послове, а уједно је био војни референт комесарске управе.³³

Само петнаестак дана после образовања (16. маја 1941), Савет комесара донео је свој програм рада, који је емитован преко Радио-Београда, а објавили су га и квислиншка новинска агенција „Рудник“, „Ново време“, немачки лист „Donauzeitung“ и остали квислиншки и окупациони листови. У једном делу тога документа писало је: „Одлуком војног заповедника у Србији успостављена је цивилна управа у нашој земљи и нама је поверено да водимо поједине струке државне управе, у циљу очувања мира и реда и што брже обнове привредног живота у земљи.“

Остају на снази домаћи закони по којима ће наше административне и судске власти радити, уколико их немачке војне власти, у интересу своје безбедности својим наређењима не буду морале привремено ставити ван снаге.

Прихватили смо се тога тешког задатка, у циљу да у овом судбоносном време-

ну помognemo нашем народу и олакшамо његов положај.

Верујемо, да ће цео наш народ одобрiti нашу одлуку, јер он је био за искрену и лојалну сарадњу са својим великим суседом, немачким народом, са којим је био у пријатељству и вазда одржавао присне привредне и културне везе. Што је наш народ доведен сада у овај положај према Немачком Рајху, то није била жеља Немачког Рајха, који је увек истицао пријатељске намере према нашој отаџбини, нити је пак то кривица нашег народа, него је кривица неколицине његових управљача, који су га увели у рат без потребе и против његових интереса.

Решени да се потпуно посветимо раду на обнови земље, свесни смо одговорности и тешкоћа, које нам стоје на путу, али верујемо да ће се уз свесрдну помоћ свих народних слојева те тешкоће савладати. Потребно је одбацити свако политизирање и бити свестан да настаје ново време у којем се морају напретнути све снаге и поднети многе жртве, да се земља дигне из рушевина у којима се налази.

Имамо обећање војног заповедника, да ће нас он у нашем будућем напору вољно и свесрдно помоћи. Ми смо му захвални на овом обећању, као и на изјави да се од нас неће ништа захтевати, што би се противило нашој националној части и достојанству, да нам се сарадња у управи повераја као националним људима, да наша служба треба да буде земљи и народу, а према немачкој управи искрена и лојална. Дали смо реч да ћемо тако поступити у име своје и у име свога народа. Зајхвални смо на коректном држању немачке војске према нашем народу с пуним уверењем да исто осећање гаји цео српски народ.

Обраћамо се стога Србима, да нас помогну у извршавању тешког задатка, који стоји пред нама... Помажући нас, наш народ ће помоћи самог себе. Позивамо га, да се врати свом редовном послу и да безусловно сачува ред и мир. Пружена нам је прилика, да сами, без икаквих присилних мера, упутимо своју земљу новом животу. Искористимо прилику и прихватимо пружену нам руку, са оном високом националном свешћу, која је наш народ красила кроз сву његову историју³⁴.

Већи део овог документа, односно декларације, како су је квислинзи називали, цитирали смо да би се видео прави смер акције прве квислиншке администрације у Србији, иако смо дубоко убеђени да је она рађена по диктату немачког окупатора. Карактеристично је да комесари у први план истичу „да остају домаћи закони“, дакле, закони Краљевине Југославије. Тиме они обмањују становништво Србије и покушавају да код њега смање антиокупаторско расположење. У ствари, немачка окупациона власт задржала је на снази законске прописе из старе Југославије, а то је налагало и опште стање у окупиреној Србији. Окупатори нису ни желели да они сами доносе нове прописе о цивилно-правним односима, јер за то нису имали ни времена, а очигледно ни потребе. У „декларацији“ комесари посебно позивају народ Србије да одобри њихову одлуку о ступању у службу окупатора, „јер он (народ) је био за лојалну сарадњу са својим великим суседом, немачким народом“. Милан Аћимовић и његова „влада“ добро су знали да је њихова одлука била непопуларна и да ће је народ осудити. И оно што је најважније, квислинзи позивају народ Србије „да се врати свом редовном послу и да безусловно сачува ред и мир“. А то је био, дакле, главни узрок појаве овог комесаријата и његова најважнија дужност.

Други значајни документ, који су комесари издали непосредно после ступања на дужност јесте „Меморандум владе комесара — Аћимовића о обнови Србије и њеног привредног подручја под немачким војним заповедништвом и врховном заштитом“. Меморандум је упућен 25. маја генералу Ферстеру, војноуправном команданту Србије, и у њему су изнети планови Савета комесара о томе да ће обновити све гране привреде у окупирanoј Србији и ставити их у експлоатацију нацистичкој Немачкој. У уводном делу цитираног меморандума речено је, поред осталог, и следеће: „Сломом Југославије услед рата на Балкану, чије је одговорне подстрекаче и носиоце Велики вођа немачког Рајха, његова екселенција Адолф Хитлер јасно обележио у свом говору пред Рајхстагом од 4. маја ове године, српски народ је изненада, пошто је у сред европског ратног пожара већ више уживао благодети мира и прија-

тельских привредних и политичких односа са великим немачким народом и осталим суседима, доживео тешку катастрофу“.³⁵

Посебно је истакнут значај пољопривреде за немачке окупаторе и дата је динамика њеног оспособљавања и интензивирања у свим деловима окупирање Србије и Баната: „Стојећи пред неопходно нужним, још овог пролећа спроводљивим, прилагођавањем привредном плану Великог Немачког Рајха, напред означени јединствени привредни простор Србије, у саставу Великог Немачког Рајха има пре свих других као најважнију привредну границу да унапреди, интензивира и прошири пољопривреду, а у оквиру ове као најважнију да подигне до највећег степена аграрну продукцију, чиме ће користити колико привредним потребама српског народа, тим више и смишљенијој и рационално спроведеној привреди великог немачког народа“.³⁶

Касније, када је обновљен рад бановине и срчких начелства, ови су обавештењи о садржини цитираног меморандума, и обавези коју је Комесаријат дао у погледу обнове привреде Србије, па се апелује на ниже управне органе да настоје да се што боље обрађују пољопривредне културе, како би се могле задовољити потребе народа Србије, а у првом реду захтеви немачког окупатора.³⁷

2. Обнављање старог управног апарата и његово стављање у службу окупатора

После конституисања прве квислиншке управе у Србији, она је одмах предузела мере да се обнови стари управни апарат и да се цео његов механизам стави у службу окупатора. Од тога је зависило извршење свих оних задатака које је Управни штаб, с Харолдом Турнером на челу, поставил Савету комесара.³⁸ Најпре су обновљени судови и тужилаштва. У Београду су, на пример, по налогу Савета комесара отпочели са радом већ 1. маја 1941: Касациони суд, Управни суд и Стални изборни суд Трговачке коморе; 2. маја: Окружни и Апелациони суд за град Београд; 5. маја Срески суд за врачарски срез и Трговачки суд за град Београд.³⁹ „Министарство правде Савета комесара актом

број 34347 наредило је Среском суду да отпочне рад. С тим у вези, Срески суд за град Београд, који је био смештен у Крунској улици бр. 13, известио је све подручне органе да је отпочео рад 7. маја 1941⁴⁰, — писало је у акту Савета комесара за просвету, који је био упућен свим просветним установама у Београду. У истом документу се напомиње да је Државно тужилаштво за град Београд, по налогу фелдкомандантуре, односно управника града Београда, отпочело с радом 22. априла 1941.⁴¹

Из извештаја Комесаријата за унутрашње послове, из друге половине маја 1941, сазнајemo да су већ у том периоду обновили рад бановине, срезови и општине и да су успоставили приличне контакте са фелдкомандантурома, крајскомандантурома и другим немачким органима,⁴² који су били смештени у седишту бановина. „Све управне власти, на целој територији врше редован посао према издатим наређењима и упутствима. Њихов се рад постепено нормализује. До сада су установљене бановине: у Сmedереву за Дунавску бановину; у Нишу за Моравску бановину, а за Дринску бановину ради се на њеном успостављању у Ваљеву⁴³. Иначе, среска начелства и друге полицијске власти функционишу и чиновништво је на месту. Прикупљају се подаци свега управног чиновништва, како би се по доношењу новог чиновничког статута, на коме се ради, извршила редукција, одабирање и нов пласман. По извештајима до сада примљеним, све општинске власти функционишу према упутствима која су им до сада издата. Са задовољством се констатује сарадња са немачким окупационим властима, како у Београду, тако и у целој земљи“⁴⁴.

Претходно је био обновљен рад среских начелстава у преко 110 срезова, а касније „исправком граница“, сведен је на око 90.⁴⁵ Међутим, није толико важан њихов број колико је интересантно истаћи из којих слојева друштва потичу ти „делиопци правде“ у среским местима, односно срески начелници; на који су начин постављени и каква је њихова садржина рада била. На ово последње питање већ смо добили делимичан одговор у већ цитираним извештају МУП-а од 22. маја 1941. у којем се са „задовољством констатује са-

радња са немачким окупационим властима, како у Београду, тако и у целој земљи“. Али, о овом питању, рећи ћемо нешто више касније, с обзиром на значај овог проблема.

Међутим, када је реч о социјалном покрету среских начелника и њима равних руководећих органа који су се ставили у службу окупатора, треба нагласити да сва квислиншка па и немачка документа говоре да су на ове дужности предлагани углавном људи који су и пре рата обављали ове или сличне функције; затим полицијски писари, адвокати, жандармеријски функционери; високи чиновници предратних бановина и појединих министарстава Краљевине Југославије и многи други, који су се у бившем управном апарату афирмисали као борци против комуниста и њихових симпатизера. Ово им је била прилика да још интензивније наставе свој контроверзулционарни рад. „Однос Аћимовићевих комесара и целокупног управног апартата према окупационим органима био је однос потпуне потчињености. Свако министарство било је подређено одговарајућем одељењу и Управном штабу команданта Србије, на чијем се челу налазио виши немачки чиновник“⁴⁶. „Тај чиновник био је контролни и Турнеру одговорни орган за рад дотичног Министарства. Он је давао смернице за рад, једном речју управљао преко квислиншког Министарства, које није имало никакве самосталности“⁴⁷.

Колико је Савет комесара био у подређеном положају према окупационим властима у Србији, говори и изјава Георги Кисела, Турнеровог заменика, на саслушању од 25. X 1946. На основу те изјаве сазнајemo да је предлог за постављање среских начелника давао лично Милан Аћимовић. Даљи поступак је био следећи: официр за везу Управног штаба Вајнман (Weinmann) давао је те предлоге и своје мишљење да СИПО оцени личност предложеног кандидата и тек онда је могло доћи до постављања.⁴⁸

Бановинске управе, средска начелства и општине, стајале су под непосредном контролом фелдкомандантуре, крајскомандантуре, ортскомандантуре и других окупационих органа. То се види, између остalog, и из извештаја бана Дринске бановине, који је 24. јуна упућен Савету ко-

месара: „Доласком немачких трупа у на-
шу земљу све су управне власти морале
према наредби немачких месних команда-
ната да се ставе са њима у службени кон-
такт, да извршавају многа њихова наре-
ђења, чим су се послови ових власти про-
ширили и увећали до максималних раз-
мера. Сва српска начелства морала су да
се ангажују са највећом енергијом ради
одузимања од народа и сабирања војног
и цивилног оружја на своме подручју и
да то оружје предају немачким власти-
ма“.⁴⁸

Готово сви функционери из квислин-
шког апарата од министарства до општи-
на, настојали су да окупационе власти
стекну о њима што бољи утисак, па су та-
ко подешавали своје поступке, говоре и
изјаве. Тако је, на пример, Милан Аћимо-
вић, у више наврата током маја давао пре-
ко радија и штампе своје изјаве о лојал-
ности према окупатору и позивао станов-
ништво Србије да га следи. У говору пре-
ко Радија од 25. маја 1941, председник Са-
вета комесара и комесар за унутрашње
послове је изјавио: „И ако будемо умели
да се правилно определимо, да се потпун-
о посветимо раду за опште добро, уверен
сам да ћемо заиста успети да поново са-
градимо свој народни дом, како бисмо су-
тра у новом европском поретку који се
ствара под окриљем моћног Немачког Рај-
ха, заузели оно место које нам према на-
шој снази и вредности припада. Уверен
сам да ће нас у свим тим нашим настоја-
њима и напорима Немачка и њени пред-
ставници свесрдно помоћи, чиме ће се још
једном на делу потврдити да је пријатељ-
ска сарадња са Немачком била и да оста-
је за наш народ најбоља и једина поли-
тика“.⁴⁹

Само 3 дана касније, у извештају Бан-
ске управе Моравске бановине за период
од 1. до 15. маја 1941. писало је, поред о-
сталог, и ово: „За означеном време Банска
управа се, као и све подручне ми власти,
старала у првом реду да се одржи што је
могући бољи контакт са представницима
немачке војне силе и истовремено да се
уснестави и очува ред и безбедност“.⁵⁰

Потпуну ограниченост у овлашћењима
квислиншких органа, уочили су многи
функционери квислиншког апарата, виши
чиновници, поједини команданти жандар-

мерије, полиције, многи српски начелници,
па разуме се, и поједини и најближи са-
радници Милана Аћимовића. У меморандуму који су поднели Савету комесара 23.
августа 1941, комесари инж. Милосав Ва-
сиљевић, др Стеван Иванић, с помоћни-
ком Иванића Дарком Петровићем, они као
један од узрока неефикасности Савета комесара и државне управе уопште, наводе ограничење надлежности, па као аргументе истичу, поред осталог, и следеће: „У пракси, окупациона немачка власт није одредила стварне границе надлежности те српске власти, тако да практично српска власт није имала свој искључиви круг надлежности, већ се окупациона власт могла сваког тренутка и у сваку ствар умешати, преко кога било свог органа. Практично је, услед тога, још пре 22. јуна постојала само аутономија наше власти, али без снага и живота. Власт је стварно постојала само тамо где је било немачких трупа“.⁵¹

Изнели смо више примера да бисмо по-
казали и доказали — коме је служила тзв.
влада комесара — да ли српском народу, или
окупатору; каква су била њена овла-
шћења, и на крају, да би се видело, да је
обновљени стари државни апарат постао
саставни део немачког механизма окупа-
ције у Србији. А управо, то су окупатори
желели и остварили.

Паралелно са обнављањем управног а-
парата, Савет комесара, по налогу немач-
ких окупационих власти, вршио је обнав-
љање жандармерије, полиције и других
„чувара реда и мира“. Како је и ранији (предратни) систем рада управних органа у Краљевини Југославији у великој мери био повезан са деловањем жандармерије, то се одмах после успостављања Комеса-
ријата поставило питање њеног обнавља-
ња, наоружавања и стављања у службу
немачке окупационе управе.

На основу упутства Министарства у-
нутрашњих послова, до средине маја 1941.
на дужност се јавило 1.779 жандарма и 153
активна жандармеријска официра. Одмах
после тога привремено су формирани шта-
бови Дунавског и Дринског жандармериј-
ског пукова и многе жандармеријске чете са
својим водовима и жандармеријским ста-
ницима.⁵² Двадесет другог јуна била је у-
спостављена и Команда квислиншке срп-
ске жандармерије, на чијем је челу био од

тог датума до 12. септембра 1941. у својству в. д. команданта пуковник Јован П. Тришић, а после њега до марта 1942. ову дужност обављао је генерал Стеван Радовановић.⁵³

За чувара „реда и мира“, Савет комесара одмах је позвао у помоћ и полицијске органе. Још из Краљевине Југославије, где је имала задатак да сузбије комунизам, наслеђена је Управа града Београда и њој подређена Специјална полиција. Напомињемо да је у условима окупације, овај орган квислиншке управе био највернији сарадник окупатора. Специјалној полицији, била су чак проширенка овлашћења. Имала је задатак да на целој територији окупираније Србије предузима најсурвије мере против КПЈ и њених организација.^{52a} Милан Аћимовић, Драги Јовановић, Светозар-Цека Ђорђевић, Милош Банковић, функционери Министарства, агенти: Светозар Вујковић, Бошко Бећаревић, Ђорђе Космајац, Губарев и многи други, залагали су се свим средствима и помагали немачким органима око успостављања и учвршења окупационог система владавине. Средином маја 1941, при Управи града Београда био је формиран посебан одред од 55 агената, а већ у јуну 1941. у Београду је радио 210 агената. Међутим, ради откривања партијских и скојевских организација и других институција НОП-а, био је ангажован знатан број жандарма, распоређених у граду, затим, немачка обавештајна служба (Гестапо) и један број немачких полицијских батаљона.⁵⁴

О поновном успостављању жандармерије и њеном раду као и приликама на територији: Лозница — Ваљево — Чачак — Сјеница — Пријепоље — Вишеград, командант 60-те пешадијске немачке дивизије Еберхардт 17. маја 1941. шаље поверљив извештај Вишој војној команди 65 за напочиту употребу, у којем се наводи, поред осталог, и следеће: „Жандармерија је у српским областима успостављена. Она је овлашћена да носи оружје. Њена је дужност да се стара о миру и сигурности народа на селу у случају пријављених узнемирења од стране банде. Тако када њена снага не буде довољна, долази у питање употреба јединица. Док год се жандармерија лојално односи умесно је да се широко употребљава и потпомаже. Али се

она мора строжије надгледати у погледу мање политичке поузданости“.⁵⁵

У истом извештају говори се о деловању тзв. владе Комесара на подручју окупираније Србије, па се наглашава: „Управа се у српским областима поново изграђује. Руководство ове изградње припада командантурама (фелдкомандантури Ужице, ортскомандантури Шабац и Кос. Митровица), које је овде поставио војни заповедник Србије. Све мере које предузимају трупе у погледу односа према цивилном становништву, морају претходно бити споразумно утврђене с овим командантурама, да би се избегле противречне наредбе“.⁵⁶

Још детаљније податке о успостављању жандармерије и њеној активности, налазимо у извештају Комесаријата унутрашњих послова од 22. маја 1941. године: „После 6. априла целокупна жандармерија повлачила се заједно са војском по наредби тадашњих војних власти. Услед овога, многе касарне, а нарочито жандармеријске станице по земљи су опљачкане, а многе и руширане. Од доласка немачких трупа, међутим, донекле, уз благонаклону сарадњу немачких власти, жандармерија се убрзо формира, реорганизује и доводи у склад са данашњим потребама. До сада је потпуно успостављена власт жандармерије у Моравској бановини, а на осталом делу територије, посао се интензивно наставља и мимо извесних потешкоћа (већи број људства него што је потребно, недовољно наоружање и сл.). Немачке власти односе се углавном пријатељски према жандармерији и у више конкретних случајева констатована је неопходна сарадња“.⁵⁷

Из наведених примера види се да су окупационе власти, уз помоћ квислиншке управе у Србији, за непуних месец дана обновиле полицију и жандармерију, а већ у јуну и јулу 1941. даље су ове службе допуњаване, организоване и прошириране. Прикупљање на једном месту у релативно кратком периоду знатног броја жандарма, постигнуто је на више начина. Један од њих, можда чак најефикаснији био је, што су окупатори и квислиншка влада мобилисали већи број бивших припадника жандармерије, полиције, официра и подофицира бивше југословенске војске. Није био мали број и оних, који су ступали у жандармеријско-полицијску службу из мате-

ријалних разлога. Јер, с обзиром на услове окупације, ова служба је, ипак, била релативно добро плаћена, а имала је и многе друге бенефиције. Међутим, и поред све опрезности и неповерења према квислиншким органима, окупатори ипак почетком јуна почињу давати оружје до мајој жандармерији. Забележено је, на пример, да је Управа града Београда почетком јуна добила 100 пушака, 1.000 мештака, 1.000 бајонета и друге војничке опреме.⁵⁸ На тај начин је жандармерија постала, не само обновљена оружана снага старог друштвеног апарата, већ и оружана снага окупационе немачке машине. Као таква, жандармерија је била извршили орган Савета комесара. Њен први задатак био је да од становништва Србије прикупља оружје за окупатора; помаже при попису војних обвезника; спроводи и хапси „непослушне“ међу њима, и извршава многе друге сличне задатке.

Према томе, жандармерија је обезбеђивала извршење наредаба окупатора оружјем и то је био њен примарни задатак. Секундарна је била друга страна њене делатности — да „одржава ред и мир у земљи“; да бди над имовином грађана, да се бори против „злочина“ и пљачке поједињих лица. Објективно гледајући, квислиншка жандармерија је потпомагала пљачку, коју је окупатор вршио; помагала извршење злочина окупатора а некад је и сама директно у њима учествовала, вршећи стрељања српског становништва и борила се са оружјем против народнослободилачког покрета. А то јој је у каснијем периоду окупације био један од главних задатака, а можда и најглавнији, нарочито од марта 1942, када је жандармерија реорганизована у Српску државну стражу.⁵⁹

3. Главни задаци Савета комесара

Задаци Комесаријата били су углавном двоструки: административно-политички и управно-економски. У првом случају Комесаријату је стављено у задатак да у земљи заведе ред и мир. Значи, неопходно је било извршити пацификацију окупираних територија Србије, јер немачке окупационе власти, то нису ни желеле, а нису имале ни времена, јер су интензивно вршили

припреме за напад на Совјетски Савез. Ма колико да су Немци својим наредбама, уредбама, плакатима; преко радија и квислиншке штампе претили становништву да сачува ред и мир, да буде лојално према немачким окупаторима, јасно је било функционерима чак и у најужем штабу немачке окупационе команде за Србију, да антиокупаторско расположење становништва расте и да ту и тамо настаје и по нека акција, односно саботажа, иако оружани устанак у Србији није био отпочео, већ је то била само фаза његових припрема.

У вези акције, коју су 10. маја 1941. извели припадници НОП-а у Београду, којом приликом је оштећен велики телефонски кабл на Савском мосту са земунске стране, војноуправни командант у Србији је 16. маја упутио Милану Аћимовићу оштро упозорење:⁶⁰ „У међувремену, такође и Вама познати случај тешке саботаже на војна постројења, даје ми повод за следеће основне констатације. Као одговорни командант за подручје Немачког Рајха, нисам вољан пустити да прође без одмазде ни најмањи акт саботаже, и ја ћу из тога разлога наступити најбезобзирнијим средствима, још од самог почетка против таквих појава. С обзиром на с Ваше стране дате ми изјаве лојалности и на до сада приказаној вољи да према мени ову лојалност потврдите у пракси, много бих жалио за овакав поступак. Једино с обзиром на ову чињеницу, хоћу у овом случају да одустанем од једне присилне тешке контрибуције и најпре наређујем да за време од 14 дана становници града Београд—Земун, састављени од свих народносних група, под контролом српских полицијских организација и ноћ чувају каблове и да се објави становништву да у поновном случају, поред ове казне, биће примене према целокупном становништву најтеже контрибуције. Наређења о извршењу предњег следују“.⁶¹

Међутим, већ почетком јуна 1941. на чело окупационе немачке власти у Србији долази нови војноуправни командант — генерал Шредер (Schreder) и Савет комесара одлучио се да му упути описано писмо. У њему се изражава добродошлица свом претпостављеном, даје изјава лојалности, али га истовремено комесари мо-

ле да заштити српско становништво на територији ван граница Србије. Поента Милана Аћимовића, односно његове владе тада и многих других најреакционарнијих кругова у Србији у каснијем периоду била је у пропаганди да за страдање српског живља нису криви Немачка, Италија и фашизам, већ Хрвати, Мађари, Бугари, Албанци и други. На истој линији наћи ће се касније и Милан Недић, а то ће бити пропагандни маневар и четничког покрета Драже Михаиловића. У једном делу цитираног писма Савета комесара речено је, поред осталог, и ово: „Када је по капитулацији југословенске војске Немачка војна управа одлучила да подручје Србије издвоји и да на истом власностави српску управу под својим врховним руковођењем и надзором, све су се српске политичке групе, које су остале у земљи, вольно одазвале позиву немачке војне управе да образују цивилну управу у земљи. Састављена из разних политичких група, ова цивилна управа једнодушна је у схваташњу да су пријатељски односи српског народа према немачком једна историјска нужност, и да је лојална сарадња са немачком војном управом услов за одржавање српског народа“.⁶²

У истом документу Савет комесара посебно апелује на војноуправног команданта Србије да спречи физичко и економско уништење српског становништва ван граница Србије: „Том послу, економском уништењу и истребљењу Срба, нису се посветили неодговорни појединци, већ то јавно проглашамо и као циљ своје политике обележавају званични представници у тим крајевима... Нажалост, обруч се све више стеже, простор на коме се под заштитом немачке војне управе српском народу пружа могућност за опстанак, све се више сужава. Хрватска држава допрла је на праг Београда, Албанија са југа захватила је колевку српске славе и величине: Косово, Метохију, Рашку. Бугари су на домаку Ниша. Мађарима тек што није уступљен Банат. Најзад се са својим претензијама јавља и Румунија и повела је опсежну акцију за оцепљење српских крајева од Неготина и Зајечара до Пожаревца“.⁶³

Као што видимо, Милан Аћимовић са својим сарадницима, смогао је толико снаге па и храбости да осуди поступке својих

суседа, а то се индиректно и Немцима пребацивало. Чињеница је да је становништво српске националности прогањано у свим деловима окупиране Југославије; да су над њим вршени незапамћени злочини; да су избеглице свакодневно пристизале у Србију; да су оне износиле примере злочина усташа, мађарских и бугарских окупатора и многих других националистичких и шовинистичких елемената, које су окупационе власти подстrekivalе на покољ да би они лакше управљали.

Међутим, без обзира на све то, питање је да ли је баш толико квислиншка управа у Србији била потресена тим проблемима. Неоспорно је да су јој избеглице, и то не само српске (о томе ће бити речи у посебном делу ове студије), стварале велике тешкоће. Али се у овом писму крије и нешто друго. Наиме, жеђ за проширењем граница Србије, оно за шта ће се перманентно залагати Милан Недић и његова влада, а то ће у извесној мери подупирати и Херман Нојбахер, специјални опуномоћеник министра спољних послова Рајха за Југоисток, чије је седиште од августа 1943. било баш у Београду.

Да је ова наша констатација тачна, говори и Меморандум Савета комесара од kraja јуна 1941, који је поново упућен војноуправном команданту Србије, генералу Шредеру, у којем се историјски анализира свака југословенска покрајина: Србија, Хрватска, Срем, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Санџак, Косово, Македонија итд. Наводе се подаци о проценту српског живља у овим крајевима, а уједно се захтева да знатан део ових крајева буде укључен у јединствену српску државу у оквиру Рајха: „У бившој Хрватској бановини, — писало је у уводном делу меморандума — већ је било преко 1 милион Срба. Ако је то тачно, да би се Хрватској држави приодоајо више од један милион Срба, то би значило да 30% нашег народа треба да буде незадовољно. Ако се томе дода још доста велики број Срба који константно живе у Санџаку и Црној Гори и јужној Србији, као и група од 100.000 у Хрватском приморју, то би значило да се тај проценат повећава на више од 45%. За изградњу Југоистока и његовог преуређења, то не би био један добар пут, јер чак и његове највише светковине Скопље и К. Полье, нису

још обухваћене у простор који стоји на расположењу српском народу. Из свих тих разлога, узимајући у обзир и схватајући потпуно положај једног пораженог народа, било би потребно, ипак, дати српском народу његове вековне етнографске границе. У њима би он, као вредан и веран члан југоисточно-балканске заједнице, сигурно успешно извршио и своју општу, привредну дужност и дао одговарајући принос новој Европи".

Посебно се Аћимовић, са својим комесарима- залаже да Србији припадне Срем: „У границама Срема, према попису од 1931. године, укупно је било 272.000 становника, од којих Срба — православних 172.000, или скоро 64%; Немаца око 45.000, а Хрвата мање од 25.000. Што се тиче привредних веза и географског положаја довољно је погледати на карту и одмах ће се уочити велика близина Београду и огромна удаљеност Загреба".⁴⁶

Затим се говори о нужности да Македонија и Косово уђу у састав „Велике Србије“ под окриљем Рајха: „У привредном и економском погледу Скопље са својим залеђем гравитира на север, јер својим продуктима допуњује привреду Србије и све више излази на гијаце Немачког Рајха и чешког протектората“.

И на крају, изнети су „аргументи“ да би требало Косово, Санџак, Дреница и Метохија да припадну Србији „који су та-које пуни споменика српске средњовековне снаге и величине“.

„Из свега изложеног, а у интересу стварања мира и реда на Балкану и полагања основа на крајње сређивање односа, међу балканским народима, намеће се потреба, да се српском народу створи таква државна целина, која би обухватила језгро српског народа где је он у апсолутној или претежној већини. То је област северно од реке Пчиње; од Велеса на југу, до изнад Новог Сада на северу; од старе границе Бугарске — на истоку до Кордуна и Лике на западу. Томе би се имали додати из неопходних потреба економског живота долина Вардара испод Велеса и излаз на Јадранско море преко долине Неретве“.⁶⁵

Очигледно је да су Аћимовић и његови комесари били у великој заблуди, јер они траже „Велику Србију“, малтене територију нешто мању него што је била

територија Краљевине Југославије. А поznата је чињеница да је, управо, Немцима било у интересу, из два основна разлога, да расцепкају територију Југославије: прво, због тога да би становништво окупиране територије могли лакше да држе у покорности и на тај начин лакше експлоатишту привредна и друга богатства Југославије; друго, приликом стварања планова за напад на Југославију, Хитлер је обећао својим савезницима: Италијанима, Бугарима, Мађарима и другим по део те привлачне југословенске територије, чије су претензије на њу постојале још од раније. Међутим, сигурно је да Немци, нити пак њихови савезници нису знали на какав ће отпор код становништва Југославије најнији њихова окупација. Наши народи су вековима кроз своју историју знали да цене слободу; да се у многим, готово безизлазним ситуацијама прихватају оружја и боре се против поробљивача. Тако је било и у току другог светског рата.

Из цитираног меморандума види се, поред осталог, и то да је такозвана влада комесара, чим је уз помоћ немачких окупационих власти обновила бановине, срезове, општине, полицију и друге органе управе, дошла на идеју да од немачког војноуправног комandanata затражи помеђује граница Србије на рачун њених суседа. А те идеје, најблаже речено, биле су утопија. Дакле, претензије, које нису биле засноване ни на каквим реалним основама. Довољно је погледати шта траже комесари; које делове све желе да укључе у своју владавину: Срем, знатан део НДХ (део Босне и Херцеговине); излазак на Јадранско море, Косово, знатан део Македоније и низ других делова окупиране Југославије.

Иако су комесари у закључном делу цитираног меморандума захтевали да се њихови предлози у немачкој окупацији управи у Београду „свестрано размотре“, да им се „обрати максимална пажња“, као и то да се „доставе и на највише место ради благовременог решења“ (очигледно инсистирали су да се њихови захтеви упуте Рибентропу и Хитлеру), цео овај документ остао је само мртво слово на папиру. Он је био прегледан једино од стране Турнера и његовог заменика Кисела, који нису нашли за сходно ни да обавесте војноуправног комandanata Шредера. Све што су они

предузели, било је то, што су позвали на разговор Милана Аћимовића и упозорили га да убудуће не прави овакве испаде. Јер, како је у вези с овим касније изјавио Харолд Турнер, „комесари очигледно нису схватили ситуацију у којој се налазе, нити дужности које су им поверене“.

Из свега овог види се да Немци нису дозвољавали⁶⁶ Милану Аћимовићу, па ни касније Недићу, да се бави „крупним политичким питањима“, као што су она постајљена у Меморандуму комесара од краја јуна 1941. Они су инсистирали перманентно да се извршавају њихове наредбе, уредбе и друга окупациона акта. Једна од првих наредаба, за коју су Немци инсистирали да се Комесаријат максимално ангажује — јесте сакупљање заосталог оружја старе југословенске војске, као и друго оружје у поседу приватних лица, укључујући и све врсте ловачког оружја. Иако су ову наредбу спроводиле фелдкомандантуре и крајскомандантуре, квислиншка управа, почев од Комесаријата, преко српских начелстава, па све до општина, била је максимално ангажована.⁶⁷

Оцењујући политичку ситуацију у Србији током маја, Немци су у једном свом извештају констатовали, поред осталог, и следеће: „По градовима и већим местима влада потпун мир. Становништво се досад држало веома повучено. Оно је било ошамућено услед протеклих догађаја, од чега се постепено сада почиње да ослобађа. Не би се ипак могло рећи да је живот ушао у свој уобичајени ток“.⁶⁸

Средином маја 1941. нацисти су повели истрагу у вези са пучем од 27. марта, односно одговорности криваца за избијање рата између Југославије и Немачке. Тада задатак, који је имао специјалишу намену, такође је постављен Комесаријату. У вези с тим, Феликс Бенцлер (Felix Benzler), опуномоћеник Министарства спољних послова Рајха у окупиранијој Србији, упутио је 13. маја Рибентропу писмо у којем тражи дозволу да се оваква истрага може повести. Само три дана касније (16. маја) Бенцлер добија одобрење од министра спољних послова Рајха.⁶⁹ Комесаријат је поставио за овај веома деликатан задатак комисију од три члана, и то: Танасија Динића, као председника, и чланове: Ђорђа Перића и Михајла Ђорђевића. Истрага је захватила

већи број бивших функционера грађанских странака, а нарочито оне за које се претпостављало да су имали било каквог удела у организовању пуча од 27. марта 1941.

Ево што је о томе изјавио Танасије Динић, у свом саслушању пред истражним органима у Београду, фебруара 1946. године: „Негде средином маја 1941. позван сам у Гестапо. Кад сам тамо отишао затекао сам код шефа Гестапоа (Крауса): Драгог Јовановића, Милана Аћимовића, др Бусеа, генералног конзула који је дошао из Берлина. Аћимовић ми је рекао да су одлучили, мислећи на присутије, да се поведе истрага за утврђивање одговорности уласка Југославије у рат са Немачком и да је у ту сврху образована Комисија, чији ћу ја бити председник... Одмах по пријему наређења, почeo сам да призовам поједине чланове бивше Цветковићеве владе, која је потписала текст, и самог Цветковића, и саслушао их. Поред њих саслушао сам виђеније политичке личности на које би се ко од саслушаних позивао. Међутим, у току рада ја сам приметио да се поменути др Бусе, који је био дошао из немачког Министарства спољних послова, углавном интересује о ставу совјетског отпрапорника у Београду за време Симовићеве владе. Управо за оно време када је Симовићева влада решавала да ли ће одбацити или потписати пакт са Немачком. При томе, сећам се, сам др Бусе, сугерисао ми је која би лица требала да се саслушају, јер изгледа да је он независно по томе питању тражио потребне податке од бивших наших чиновника из Министарства спољних послова. Тако, сећам се, да ми је навео име, мислим, неког Анђелковића, који је радио на шифри у Министарству спољних послова у времену о коме је реч“.⁷⁰

На основу истог саслушања Т. Динића сазнајemo да је у овој „истрази“ саслушано око 20 лица, међу којима су били и Драгиша Цветковић, Александар-Цинцар Марковић, Димитрије Јотић, Петар Пешић (бивши министар војске), генерал Петар Костић, Мирко Косић (бивши гувенер Народне банке), Живко Топаловић и друге личности, које су углавном биле проосовински оријентисане, те је стога разумљив закључак ове анкете, односно истраге: одговорност за рат пада на оне који су

довели до 27. марта, што је за владу Трећег Рајха представљало велику сатисфакцију. Другим речима, за рат би, дакле, имали бити одговорни: Југославија, а непосредни узрочници осовинског напада на Југославију — југословенска влада са генералом Душаном Симовићем на челу.⁷¹

Из изложеног није тешко закључити, да је цео наведени процес требало влади Рајха да послужи у пропагандне сврхе, и то у два правца. Наиме, да се оптужи емигрантска југословенска влада, која је у „дослуху“ са Енглезима проузроковала рат са силама осовине; и друго, да су „пучисти“ на челу са Душаном Симовићем стварали план да закључе са Совјетским Савезом уговор о узајамној помоћи. То је био период интензивних припрема Немаца за рат са Совјетским Савезом, те ће касније и Совјетски Савез бити оптужен да је подстрекавао Југославију да зарати с Немачком. О томе говори већ цитирани саслушање Т. Динића: „Позвао сам дотичног (реч је о шифранту Анђелковићу, који је наводно радио за руску обавештајну службу), и он је на саслушању изјавио да је у том времену (реч је о периоду непосредно пре напада Немаца на Југославију) совјетски отправник послова једног дана саопштио бившем помоћнику министра спољних послова, Јукићу, да је СССР спреман да потпише са Југославијом пакт о узајамном помагању, тј. ако једна од сила потписника буде нападнута, да је друга обавезна да ступи у рат против нападача... После овога податка, до кога се је саслушањем именованога дошло, када је поменут генерални конзул др Бусе сазнао за то, рекао је: „Хвала, ја сам добио што ми треба“ и отишао је како сам касније сазнао за Берлин. После овога видео сам да је престало интересовање за ту истрагу и ја сам је тако обуставио тако да ни до краја рата није била завршена“.⁷²

Међутим, нетачно је тврђење Танасија Динића да се „никоме од саслушаних није ништа десило“. Извесно је, да је управо поменута истрага погодила врхове православне цркве. Тако је, на пример, баш тих дана у манастиру Острогу, у Црној Гори ухапшен патријарх Гаврило Дожић и преバчен у Београд, где је био доведен и ухапшен и епископ жички Николај Велимировић. Обојица су били све до краја ра-

та заточени у манастиру Војловицу, недалеко од Панчева, о чому ће касније бити речи. Из њихових саслушања од 16. и 17. јула 1941, која су посредством шефа полиције и безбедности достављена Рибентропу, види се да је на њих вршен јак притисак како би се утврдила улога Српске православне цркве у догађајима од 27. марта 1941, односно њене везе са Англиканском црквом.⁷³

Током маја, дакле, у периоду и после обнављања квислиншког управног апарата, Комесаријат су притискивали и мно-ги други задаци: вршена је замена старих новчаница; обнављана је привреда, да би се у што краћем року могла ставити у службу окупатора; вршена је смештај избеглица, којих је било у Србији већ у мају на десетине хиљада; обнављан је рад Црвеног крста, који је требало да се ангажује у проналажењу ратних заробљеника, вођењу бриге о њима, омогућавању преписке с породицама, слање пакета итд. Разуме се, сви ови послови требало је да се обављају уз одобрење и контролу немачких окупационих власти у Србији.⁷⁴

Када је реч о заробљеницима, треба и-стаћи да су Немци посебну пажњу поклањали људима, који су, било када били у војсци, јер су их све сматрали својим заробљеницима. У том смислу била је прописана наредба од стране војноуправног команданта Србије која је објављена 15. маја 1941: „Сви мушкарци, Срби и Словенци, који се налазе на окупираниј српској територији, који су пре или за време овог рата били позивани у војску, или вршили неку дужност као војници, у ствари су ратни заробљеници и онда када су их немачке војне јединице пустиле на слободу и о томе им дале потврду“. Сви поменути имали су да се јаве најближој немачкој команди у року од 10 дана.⁷⁵

И ову, као и многе друге уредбе и наредбе немачких окупационих власти, требало је да спроведе Савет комесара Милана Аћимовића. У вези с тим, послат је 27. маја 1941. распис свим управама баво-вине, среским начелствима, жандармеријским и полицијским станицама, у којем се инсистирало „да се доследно примени у пракси наредба војноуправног команданта“.⁷⁶

Међутим, иако је цитирана наредба предвиђала ригорозне казнене одредбе, по-ред осталог: слање у заробљенички логор, предавање војном суду итд. (што је било посебно наглашено у Упутству Савета комесара), она ипак није давала очекиване резултате. Војни обvezници почели су масовно да беже и да се не јављају на одређена места, јер су у многим местима оне који су се пријавили, Немци одвели у заробљеништво. То се види и из једног писма Милана Аћимовића од 15. јуна 1941, које је било упућено Турнеру: „С обзиром на то да је у извесним срезовима трстеничком, јасеничком и колубарском) извршено сакупљање војних обvezника, заробљеника на одсуству, Министарство је обавештено да се због тога многи склањају у шуму и тиме угрожавају јавну безбедност. С друге стране, прети опасност да поља остану необрађена. Умољен је Управни штаб главнокомандујућег да се сакупљање људства из наведених разлога, као и због неопходног престижа цивилне управе обустави.“⁷⁷

Сигурно је, да се нацисти не би смилоvalи на Аћимовићеву молбу, да су имали доста прихватних логора за смештај ратних заробљеника. Јер, на основу немачких извора сазнајемо да је тада било евидентирано око 325.000 заробљеника из целе Југославије.⁷⁸ После отпуштања припадника других националности, у прихватне логоре Југославије, Грчке и Бугарске, било је смештено око 240.000 лица, које је требало транспортовати за Немачку. А то је било неизводљиво. Многе саобраћајнице биле су уништене, мостови порушени, а то је онемогућавало не само превоз заробљеника, већ и немачких јединица, које су интензивно пребацивани на Источни фронт. Због тога су у Србији образована три централна логора: Сталаг 160 у Београду; 202 у Нишу и 191 у Крагујевцу. Они су имали своје филијале у многим мањим местима у Србији; до 19. маја били су пролазни логори, а од тада стални.⁷⁹

О проблему српских заробљеника спроводило се и у штабу Врховне команде копнене војске Немачке. У ствари, Команда југоистока дала је предлог 30. јуна 1941. да се, у споразуму са Министарством за рад и командом Вермахта, ратни заробљеници на одсуству у Србији (који се ја-

ве добровољно за плаћени рад у Немачкој), ослобађају заробљеништва док су на раду. У образложењу је, поред осталог, истакнуто да би се на тај начин ублажио проблем недостатка радне снаге у Немачкој, а уједно питање незапослености у Србији.⁸⁰ Међутим, предлог Команде југоистока није прихваћен, већ су заробљеници постепено транспортовани, а на састанку Команде сувоземних снага (ОКХ) од 2. јуна одлучено је да се преосталих 16.000 заробљеника из Србије постепено транспортује; да се за важније привредне објекте у Србији ангажују „беспослени“ и да се у што краћем року отпочне акција за врбовањем до 70.000 радника из Србије.⁸¹ Углавном, чим је био оспособљен железнички мост на Сави (31. маја), интензивно се радило на транспортовању заробљеника из Србије, тако да је последња група пребачена око 15. јула 1941.

Док су нацисти настојали да учврсте свој окупациони систем, да преко Савета комесара обнове стари апарат власти и да га ставе у своју службу, Комунистичка партија Југославије припремала се за оружану борбу. Још у априлској катастрофи се показало да је Партија једина политичка снага у Југославији, која је способна на организовање масе за борбу против окупатора. Она је то показала и за време мартовских демонстрација у организовању маса за обарање споразума о приступању Југославије Тројном пакту, а у априлском рату КПЈ је позвала народ да пружи отпор агресору, а своје чланове ангажовала да се с оружјем у руци, заједно с народом, супротставе фашистичким нападачима и да бране земљу.⁸²

После окупације, КПЈ се брзо прилагодила новим условима рада. Имајући изграђену правилну линију, предвиђајући даљи развој догађаја, Партија је и политички и организационо консолидовала своје редове. Зато је и могла да све своје организаторске способности и све своје кадрове стави у службу народноослободилачке борбе. Непосредно после Мајског саветовања у Загребу, Централни комитет КПЈ одлучио је да се у покрајинама и областима формирају војни комитети и да се у целој партијској организацији, „од врха до дна“, постави и организује рад по војној линији. После формирања Покрајинског војног ко-

митета, крајем маја такви комитети били су формирани по свим окрузима Србије. Њихов је задатак био да прикупљају и чувају оружје, да организују војне десетине, илегалне групе, да врше обуку и прикупљају санитетски материјал, као и особље које ће с њим руковати. Посебно је задатак Партије био да организационо учврсти и прошири своје организације, организације СКОЈ-а и друге организације НОП-а и политички делује међу масама.

Будући да је целокупна активност КПЈ у наведеном периоду била још увек илегална, окупатори и њихови сарадници нису имали ни довољан увид у њен рад. Ипак је Специјална полиција, са својим искуством у предратном периоду у борби против комуниста, успела да прикупи значајан број података о активности КПЈ и њених организација. То се може видети и из извештаја Комесаријата за унутрашње послове од 22. маја 1941. у којем је речено следеће: „Услед недостатака власти и догађаја насталих после 6. априла, комунистичка акција појачана је. Првог маја издати су леци. Комунисти стварају и раствурају лажне и узбудљиве вести. Војство им је растварено још по земљи. Од важнијих комуниста у Београду их је око 40. Свима властима у земљи издата су наређења за сузбијање комунистичке акције и реконструкцију евидентије комуниста, која је у Београду и већим местима била уништена“.⁸³

Само неколико дана касније (26. маја), исти Комесаријат (у додатку извештаја за мај), говори о превентивним мерама у борби против комуниста па истиче „да је издано наређење да се комунизам строго сузбија а с тим у вези да се комунисти — кривци за мање кажњива дела кажњавају пријудним радом место досадашњом полицијском казном. У циљу евидентирања комуниста затражено је од банских управа и управе града Београда да известе да ли располажу са евидентијом комуниста и колико. Управа града је већ известила да располаже са врло малим бројем евидентија лица, а Банска управа у Смедереву известила је да не располаже ни са каквом евидентијом, али да ће је реконструисати путем одређених првостепених власти. Осим тога је Министарство наредило Управи града Београда да утврди да ли се налазе

овде или у којем другом месту сви виђенији комунисти да би се над њима повео строги надзор. Поводом раствања првомајских комунистичких летака, предузела је Управа града Београда строге мере у по-гледу раствања и проналаска растварача“.⁸⁴

Већ у дневном извештају Комесаријата унутрашњих послова од 28. маја 1941. говори се о неопходности предузимања оштрих мера против комуниста: „У Београду је запажен известан број комуниста — активиста. Њихово се кретање прати. Многи су, међутим, још по унутрашњости и врло опрезно долазе у главни град. Поред других мера, студира се стварање концентрационог логора, где ће сви опаснији по јавни ред и поредак бити одведени“.⁸⁵

И у месецу јуну, полиција и даље само прикупља податке; она „студира“, „анализира“, „ослушкује“, кроји планове, али још увек нема јасну представу какве акције да предузме против КПЈ и њених организација. А то значи да је у тој првој фази окупације полиција била још слаба. То се може видети и из дневног извештаја Комесаријату унутрашњих послова за 10. јун 1941. године у којем се наглашава: „Проучава се садашња тактика комуниста, чија акција поред свију других несрећа озбиљно брине све власти. За најкраће време, пошто се среди прикупљање материјала, све ће власти бити обавештене о тачном кретању наших комуниста и њиховој најновијој тактици као и мерама које против њих треба предузети. За сада се баве проношењем алармантних и узбудљивих вести, а на селу раде по закључцима V конференције Комунистичке партије, која је одржана крајем 1940. године“.⁸⁶

Из свега изложеног даде се закључити да је полиција током маја и прве половине јуна, била недовољно обавештена о организационим и политичким припремама Партије за покретање оружане ослободилачке борбе. Чак и у јунским извештајима нема ни једне речи о Мајском саветовању КПЈ у Загребу, а управо на основу његових закључака деловала су интензивно сва партијска руководства у земљи. Тако у другој половини јуна, квислиншка полиција, на основу наређења које је добила од немачке полицијске службе, приступа појачаном припремању мера за борбу против комуни-

ста.⁸⁷ У ствари, нацистички наредбодавци нису се задовољили само констатовањем ситуације, већ су тражили и акције, поготово што се у то време Немачка интензивно припремала за напад на Совјетски Савез. Због тога је Милан Аћимовић био приморан да 19. јуна 1941. у Одељењу за државну заштиту Министарства унутрашњих послова одржи посебну конференцију највиших функционера Министарства. На њој је констатовано да „постоји врло интензивна комунистичка акција у земљи, нарочито на селу, с центром у трокуту Чачак—Краљево—Крагујевац“. Констатовано је да акција комуниста може бити веома опасна, те је одлучено да се одмах ухапси 150 до 200 шпанских бораца и пошаље у логор. Поред тога, било је предвиђено „устројство антикомунистичког комитета, обнова Суда за заптиту државе са специјалном процедуром; отварање антикомунистичких краткорочних течајева за стражаре и агенте, као и низ других мера које ће се без одлагања предузети“.⁸⁸

Нападом Немаца на Совјетски Савез био је створен један од важнијих објективних предуслова за покретање масовног ослободилачког рата. Ови догађаји затекли су Партију и СКОЈ и друге организације НОП-а спремне у политичком и организационом погледу. Капитулација војске Краљевине Југославије, није значила и капитулацију наших народа. Ако је априлски рат био изгубљен због издајства владајућих кругова старе Југославије и велике војнотехничке и стратегијске премоћи удржених непријатеља, прави општенародни рат био је тек на помолу.

Истог дана када су немачке трупе прешли границе Совјетског Савеза, Централни комитет КПЈ је одржао седницу (у Молеровој улици бр. 43) у Београду и после свестрано анализирање ситуације донео је одлуку да се народ Југославије позове на оружани устанак. У том смислу је и написан познати проглас: „Радници, сељаци и грађани Југославије“, који се одмах растврао по целој земљи. „Комунисти Југославије — писало је у једном делу прогласа — не оклеважте ни тренутка већ се хитно спремајте за ту тешку борбу. Сместа прилагодите своје организације и њихов рад за тај последњи бој. Предузмите све да чим боље осигурате наше драгоцене кадрове, који су

нам данас вишег него ikада потребни у тој борби. Организујте радне масе и предајте им ваше тешко стечено искуство. Станите на чело радних и национално угњетених маса и водите их у борбу против фашистичких тлачитеља наших народа. Одважност, дисциплина и хладнокрвност нека влада међу вама, јер ви морате тиме дати пример другима. Извршите своју дужност авангарде радничке класе Југославије. Напред у последњи и одлучни бој за слободу и срећу човечанства“.⁸⁹

Као што видимо, Партија је позивала народе Југославије у оружану борбу, а истовремено захтевала од својих чланова да стану на чело те борбе. Треба истаћи да је у периоду, о коме је реч, квислиншка полиција, већ била у току многих акција које је Партија предузимала; да је активност КПЈ интензивна и то „овога пута не толико по неким специјалним инструкцијама из иностранства, колико из разлога које је собом донео рат“. Тек у другој половини јуна, руководећи квислиншки и полицијски органи су постали свесни тога да су „комунистички актери... под најповољнијим условима... распиривали мржњу против немачких власти“.⁹⁰

Нападом Немачке на Совјетски Савез, органи окупационе управе Немачке у Србији у сваком погледу су пооштрили мере против становништва, а нарочито против чланова КПЈ, СКОЈ-а и других симпатизера НОП-а. То исто су тражили од Савета комесара, да они и сви подређени им органи такође то учине. У вези с тим, Харолд Турнер, начелник Управног штаба немачке команде у Србији, упутио је поверљиво наређење комесарском министру унутрашњих послова, у којем је наведено и ово: „На основу последњих ратних догађаја молим да се одмах изврше, према ранијем споразуму с Вама, хапшења свих водећих комуниста и да се нареди шефу полиције у Београду да још ноћас изврши хапшење њему познатих комуниста града Београда. Ове особе треба затворити на Ади Циганлији. Доцније, треба како ове, тако и остале у земљи ухапшене злочиначке елементе и комунисте спровести у концентрациони логор, који ви, према наређењу, има да организујете. Истовремено постарајте се да се још током ове ноћи похапсе сви борци Црвене Шпаније. Сем тога, молим да се

шефу полиције одмах нареди ово: 1. Полиција има да уведе поштрену уличну службу. Као што је раније наређено, има се одмах организовати и ноћна полицијска служба, 2. Шеф полиције треба да изда потребна упутства за нарочито чување јавних зграда, мостова и осталих важнијих постројења. Ради лакшег извршења ових задатака, постараћу се да се из ратног плене одмах стави на расположење српској полицији потребно оружје. Истовремено с овим мерама биће обавештене и немачке трупе с молбом да, у случају потребе, помогну око извршења задатака полиције. На крају желим да вам скренем нарочиту пажњу на варош: Ниш, Крагујевац, Ужице, Чачак и руднике: Ртањ, Трепча и Бор".⁹¹

Писмо Турнерово, као и многа друга ранијих датума, показује две ствари: прво, да Комесаријат није имао никакве самосталности, и друго, да је за готово сваку акцију, коју је требало предузети на окупиранијој територији Србије, претходно добијао наређење од начелника Управног штаба Турнера, који је у име војноуправног команданта, био Аћимовићу врховни наредбодавни орган, а овај је био само извршни орган немачке војно-окупационе управе у Београду. То се види и из писма комесара за унутрашње послове, које је датирано, такође, 22. јуна и послато хитно банским управама и захтевано од њих да у свemu поступи према тражењу начелника Управног штаба војноуправног команданта. Поглавно се наглашава да је извиђањем рата између Немачке и Совјетског Савеза „настала нова ситуација у свету“, те да због свега тога треба енергично деловати против свих комуниста, нарочито виђенијих, пошто су они, „у последње време нарочито активни“ и да „исти одржавају своје редовне илегалне конспиративне састанке на којима дискутују о актуелним смерницама партијског рада и дају упуте за планску, организовану и обновљену комунистичку акцију“.⁹²

И банске управе деловале су у духу наређења Турнера и Аћимовића, те су одмах „свима подручним властима у бановини“ дале инструкције за рад, односно да предузму енергичне мере против комуниста и њихових симпатизера. Интересантно је, с тим у вези, наређење Банске управе Моравске бановине од 26. јуна 1941. у којем је

речено, између осталог, и ово: „Г. комесар Министарства унутрашњих послова доставио ми је наређење I бр. 6 од 25. јуна 1941. (то је било друго Аћимовићево писмо управама бановина за два дана), којим указује да је услед појачане деструктивне акције комуниста, изаслао специјалне изасланике у Крушевицу, Краљево, Јагодину, Ниш, Лесковицу, Зајечар и Неготин и истима ставио у дужност следеће: 1. да се старају да неминовно спрече сваку комунистичку акцију било у ком виду се појавила; да са свим расположивим средствима иступе противу лица, која би евентуално ма шта у том правцу покушала; 2. обзиром на предње одмах да похапсе све активне комунисте и учеснике у бив. испанском грађанском рату, пошто код свих претходно изврше претрес; 3. све месне власти биће дужне да специјалном изасланику излазе у свemu у сусрет и њихова наређења без приговора извршавају; 4. одмах по доласку да ступе у везу са надлежним немачким властима, којима треба да саопште у ком циљу долазе и замоле их за координацију и потпору; 5. жандармеријске чете, водови и станице, без обзира да ли на лицу места има већ официра, треба да извршавају налоге специјалног изасланика и додељеног му официра; 6. да шаљу извештаје о раду на терену најбржим и могућим путем, а у изванредним и хитним случајевима да замоле надлежног немачког команданта да извештаје за министарство достављају преко команде војног заповедника у Београду“.⁹³

Тако је Комесаријат, на основу наређења немачких окупационих власти, предузео низ акција против Партије, СКОЈ-а и других симпатизера ослободилачког покрета. Нису се бирала средства да би квислинзи задобили што веће поверење код Шредера, Турнера, Нојхаузена, Бенцлера, Гравенхорста, Крауса и других немачких функционера у Београду. Међу квислинзима, били су најпредузимљивији Милан Аћимовић, његов заменик по ресору Министарства унутрашњих послова — Танасије Диник и Драги Јовановић, управник града Београда. Дакле, све немачки пријатељи из предратног периода. За овог последњег, шеф војне управе, у свом извештају за новембар 1941. упућеном Х. Химлеру навео је, поред осталог, да се он истакао у периоду Краљевине Југославије, као „бескомпро-

мисни прогонитељ комунизма"⁹⁴ и да је истим темпом наставио на „одговорној“ дужности, која му је поверена од стране Немаца.

Као „добр познавалац прилика у Србији“, Милан Аћимовић је за само неколико дана, после напада Немаца на Совјетски Савез (22. јуна 1941), послао два извештаја војноуправном команданту Србије Шредеру, у којем га обавештава шта је предузела квислиншка управа; какве су мере предузеле бановине, срезови, општине, полиција, жандармерија и други извршни органи Савета комесара. Посебно се дају предлози о извесним питањима стратегије и тактике у борби против комунизма. Тако се у извештају од 26. јуна наглашава да је запажено да поједини припадници КПЈ, под изговором пријатељских осећања, прилазе у локалима припадницима немачких окупационих снага да би на тај начин прибавили податке обавештајне природе. „Иако српска комесарска влада има највећи интерес за добре односе становништва пре ма немачким оружаним снагама“ — писао је у вези с овим истог дана Кисел Шредеру — „он (Аћимовић) моли за најскорије време, тј. до тренутка док не буду саопштене веће одлуке на руском ратишту, да се из сигурноснополицијских узрока припадницима оружаних снага наметне јака уздржљивост у саобраћају са становништвом. Био бих захвалан ако би у том правцу могло бити издато оштро наређење свим подложним јединицама и трупама више команда 65. Ствар је веома хитна због Видовдана 28. јуна“.⁹⁵

У извештају Савета комесара од 28. јуна 1941. који је преко Милана Аћимовића упућен Управном штабу, обавештавају се немачки органи окупације управе за Србију да има извесних резултата у борби против комунизма; да се хапшења врше по свим срезовима; да успеси Рајха на источном фронту деморализаторски делују на појединце, али да у целини узвеши, комунисти не мирују и да представљају опасност за „ред и мир“ у земљи, те се тражи координација акција немачких надлежних органа и квислиншке управе: „Ми доле потписани комесари — писало је у поменутом извештају — добијамо редовно извештаје из свију крајева Србије и упозорења о живој акцији у земљи. Као што је

познато, њихова акција у свим окупираним земљама, је обично нормална појава, те су и наши полицијски органи примењивали свуда уобичајене мере ради спречавања њихове акције. Ипак је примећено да њихова садашња акција има у виду конкретније циљеве, него уобичајена агитација и пропаганда“.⁹⁶

Нема тачног броја похапшених комуниста, односно симпатизера НОП-а, за првих месец дана после избијања рата односно напада Немачке на Совјетски Савез. Али је непобитно да су хапшења вршена у свим крајевима Србије. Срећна околност је била ипак у томе, што је Покрајински комитет КПЈ био обавештен о рацији која се припрема на комунисте и њихове симпатизере. Такви подаци добијани су од шефа картотеке Управе града Београда, Јанка Јанковића, који је био симпатизер НОП-а и чинио овоме изванредне услуге.⁹⁷ На основу његових извештаја, обавештени су окружни комитети КПЈ да нико од познатијих комуниста и симпатизера, не остане у свом стану, већ да се повуче у најдубљу илегалност. Па ипак, полицијска рација 22, 23. и наредних дана јуна, довела је до извесних хапшења. Мањи број комуниста није могао на време бити упозорен да се склони. „Међутим, хапшењем комуниста, које су немачке војне власти извршиле на дан 22. јуна и следећих, којом приликом су биле похапшene већином све беззначајне личности, или само идејни комунисти, била су за све оне комунисте — активисте, који су се привремено били притијили по забаченим и склоњеним селима, знак за узбуну, а објава рата Немачке ССР-у — означила им је правац њиховог будућег деловања“, писало је у извештају Недићеве владе одмах после њеног формирања.⁹⁸

И немачки извори дају податке о хапшењима у Србији која су уследила после 22. јуна 1941. Тако се у извештају шефа полиције безбедности и Службе безбедности од 25. јуна 1941. претходно даје обrazloženje да је после напада Немачке на Совјетски Савез у Србији забележена јака комунистичка пропагандна активност, а да је „становништво нарочито у Београду далеко преко половине пријатељски наклоњено Совјетима. Упадљиво су бројни групни разговори комуниста по локалима. По мишљењу шефа полиције Драгог Јовано-

вића, 22. јуна владало је у Београду скоро исто онакво расположење, као 27. III 1941, на дан Симовићевог пуча”.⁹⁸ Из истог документа сазнајемо да је ноћу 23. и 24. VI 1941. ухапшено 49 комуниста, међу којима је било 11 поштанских и 2 полицијска службеника.⁹⁹

Извештаји квислиншких власти крајем јуна 1941. са терена Ниша, говоре такође да је било масовних хапшења. Тако се у извештају Банске управе од 26. јуна 1941. наводи да је специјални изасланик Министарства унутрашњих послова био Илија Паранос, и да је предузео низ мера да се обузда комунистичка активност.¹⁰⁰ А у извештају Банске управе из Ниша од 4. јула наводи се да је на подручју Управе полиције у Нишу „помодом комунистичке акције од 22. јуна 1941“ ухапшено 30 лица а да су предузете мере да се ставе у притвор још 32 симпатизера КПЈ. „Предузета хапшења извршена су на основу података којима је располагала управа полиције у Нишу и немачке власти. Управа полиције у Нишу дала је материјал за хапшење евидентираних и познатих комуниста, који су учествовали у разним комунистичким акцијама у Нишу“.¹⁰¹

Из Крагујевца су такође пристизали извештаји о рацији против комуниста, али са констатацијом да није постигнут потпуни успех. На основу извештаја срског начелника од 24. јуна 1941. сазнајемо да је у овај спрез од стране Министарства унутрашњих послова био делегиран Драгомир Митровић, виши пристав, и да је заједно са Престојништвом градске полиције похапшено 18 комуниста и њихових симпатизера.¹⁰²

Општа је оцена и немачких и квислиншких власти да хапшења у периоду од 22. јуна па до краја јуна, нису успела и да су резултати били испод свих очекивања. Тако се у једном извештају Комесаријата унутрашњих послова од 5. јула констатује: „У неким местима: Чачак, Ваљево, Шабац, Крагујевац, Ужице, где су хапшења вршена од стране наших и немачких власти, а услед тога што није било претходног договора и споразума, како у погледу лица која треба ухапсити, тако и у погледу времена кад се хапшења имају обављати, похапшен је известан број лица иако нису комунисти“.¹⁰³

Према непотпуним подацима, квислиншка полиција, уз помоћ немачких окупационих власти, успела је да у поменутој рацији похапси око 400 лица на целој територији Србије, а рачунало се у Савету комесара и у Управном штабу Харолда Туровера, да ће их бити бар 2.000.¹⁰⁴

И не само то, што је за планове непријатеља НОП-а (окупаторе и квислинге) број похапщених био релативно мали, већ по признању Комесаријата унутрашњих послова и подређених му органа, у многим извештајима је писало да међу ухапшенима има оних који с Комунистичком партијом немају никакве везе, а поред тога похапшени нису били „главни актери“, „виђенији комунисти“ већ „већином све беззначајне личности или само идејни комунисти“.¹⁰⁵ Неуспео покушај у вези са хапшењем истакнутијих комуниста, изазвао је разочарење у редовима Немаца и квислинга, па су ови готово сваког дана упућивали нова наређења сриским начелницима, председницима општина и полицијским органима да се енергичније заложе у овој акцији.¹⁰⁶

Упркос репресалија окупатора и њихових сарадника, крајем јуна и почетком јула 1941, готово у свим крајевима Србије приводиле су се крају припреме за почетак оружане борбе против окупатора. Партијска и скојевска руководства била су у сталном контакту са организацијама на терену и било је само питање дана када ће се запалити неугасиве букиње ослободилачке борбе народа Југославије. Већ 27. јуна у Београду је био формиран Главни штаб НОПО Југославије. Првог јула Централни комитет СКОЈ-а издаје проглас у коме позива младу генерацију Југославије да смелије и моћније него икада до тада стане на страну поробљених и угњетених, у велику војску ослобођења. У прогласу се посебно наглашава да млади радници, сељаци и интелектуалци, без обзира на организације којима припадају, уједине све своје снаге ради разбијања фашистичке агресије и ослобођења наших народа.¹⁰⁷

Историјске одлуке Политбира ЦК КПЈ, које су донете 4. јула у Београду (у кући Владислава Рибникара, у Ботићевој улици бр. 5), о томе да треба неодложно почети партизанске акције и стварати партизанске одреде, нису изненадиле партијска и скојевска руководства.¹⁰⁸ Напротив, такве

одлуке су се и очекивале, а то се може закључити и по томе што су окружни и спрски комитети КПЈ одмах после напада Немца на Совјетски Савез отпочели са формирањем штабова партизанских одреда, партизанских чета и група. Тако ће се у периоду од 25. јуна до 10. августа на територији Србије формирати 21 партизански одред.¹¹⁰

У духу директиве које је давао ЦК КПЈ и Главни штаб НОП одреда Југославије о преласку на општи народни устанак, у Србији су партизански одреди отпочели са акцијама против окупатора и квислиншких органа. Рађевска чета Ваљевског партизанског одреда, прва је ступила у акцију 7. јула 1941. којом приликом је била ликвидирана квислиншка жандармеријска патрола у Белој Цркви, у близини Крупња, која је покушавала да растури народни збор. Због тога се овај датум узима као почетак оружаног устанка против непријатеља.¹¹¹

Због веома важног војно-политичког положаја, у Србији су постојале врло јаке окупаторске јенаге и добро организован окупационо управни апарат, што је представљало отежавајућу околност за покрећање оружане борбе. Али, захваљујући припремама које је Партија организовала, као и слободарским традицијама народа Србије, устанак је за релативно кратко време попримио широке размере.

На почетку су партизански одреди изводили ситније акције, нападајући општинске управе, жандармеријске станице и мање окупаторске јединице. А касније, када су одреди постали бројчано већи и боље наоружани, изводили су крупне акције па су мета њихових напада били окупаторски гарнизони, рудници, железничке станице и други важнији објекти, тако да је убрзо дошло до стварања слободних територија и формирања првих органа народне власти.

Пошто су били обавештени да антиокупаторско расположење већег дела становништва расте, Немци су још у првој половини јула почели да спроводе превентивне мере ради очувања својих позиција. Акције партизанских одреда и позадинских диверзантских група још више су опомињале и квислиншку владу Милана Аћимовића и Немце да треба да буду енергични. И једни и други су рачунали да је најбоље спре-

чити акције припадника ослободилачког покрета још на самом почетку. Полазећи од те чињенице, окупаторске власти предузимају низ репресалија. Већ у првој половини јула Немци почињу са стрељањима активиста НОП-а. Прва стрељања су извршена у Београду 5. јула, када је убијено 13 ухапшених лица. Стрељања су у јулу настављена. Петнаестог јула у Обреновцу је стрељано 10 особа; 17. јула у Београду — 16, 18. јула у Београду — 18; 20. јула у Ваљеву — 17; у Чачку — 12; у Ужицу — 22; у Сmederevskoj Паланци — 16; 28. јула у Београду — 122; 28. јула код Ваљева — 80 особа. Укупно су Немци у јулу само у Србији (без Баната), стрељали 349 особа.¹¹²

Као што видимо, стрељања су у јулу вршена у многим крајевима Србије и прве жртве биле су, углавном, припадници ослободилачког покрета, што не значи да међу стрељанима није било и оних који нису имали никакве везе с покретом.¹¹³

Карakteristično је, да у првим стрељањима која су извршена током јула по наређењу нациста, учествује и српска жандармерија. То се види и из дневног извештаја Штаба 717. немачке пешадијске дивизије, у којем се наводи: „20. VII 41, око 10,00 часова Српска жандармерија под назором СС стрељала је у Чачку 11 људи и једну жену, које је 18. VII 41, била похватала 2. чета 1. батаљона. Четири человека су из Чачка, а сви остали из околине. Међу ових 11 људи налазио се, изгледа и главни коловођа комуниста у Србији“.¹¹⁴ О учешћу српске жандармерије у стрељању својих супародника, обавестио је Феликс Бенцлер, своје претпостављене у Берлину, у извештају од 23. јула 1941, у којем, поред осталог, наводи: „До сада је више од стотину особа стрељала Српска жандармерија као репресалију по наредбама немачких окупационих власти. Али једна жандармеријска команда устегла се од даљег стрељања без претходног српског преког суда“.¹¹⁵

Квислиншка жандармерија је учествовала у стрељањима недужног српског становништва и касније. Тако је 28. јула, на Буковима код Ваљева, стрељала 81 таоца из Косјерића и околних села. За њих је спрски начелник у свом извештају од 20. августа констатовао да су то већином мирни, поштени, лојални грађани овог среза

и то поглавито храниоци својих породица, које је похватала немачка војска, када су били на својим пословима. Посебно се истиче да је 49, од укупно 81 (жртава српске жандармерије), било сиромашног стања.¹¹⁶ И о овом догађају, Феликс Бенцлер је обавестио Министарство спољних послова у Берлину актом бр. 446 од 1. августа 1941. у којем за фелдкоманданта у Ужицу, пуковника Штокхаузена (који је наредио ово стрељање) истиче: „Тaj јe, супротно издатим општим заповестима о одмаздама од војноуправног комandanта, без питања, као репресалију за раније јављени напад на посаду мотоцикла, похапсио на пољима запослене жетеоце, потпуно недужна лица која је стрељала српска жандармерија, на шта ју је приморавала немачка војска са напереним пушкама“.¹¹⁷

Ово стрељање изазвало је најјачу кризу комесарске владе Милана Аћимовића, од њеног формирања. А то су били и први знаци неодрживог положаја Комесаријата. Јер, Немци су све више тражили да се квислиншка управа ангажује против припадника ослободилачког покрета. А она је имала све мање снаге, јер је била компромитована у очима становништва Србије. Влада комесара је губила поверење (због своје неспособности) и код самих немачких окупационих власти. Колико је била деградирана улога српске жандармерије, колико је била ова понижена и компромитована па чак и деморализана, може се видети и из извештаја тадашњег њеног комandanта, пуковника Јована Р. Тришића, који је упућен Министарству унутрашњих послова 15. августа 1941. У једном делу тога извештаја речено је: „Највише је поколебало морал код жандарма у последње време то што су наши жандарми присиљени од немачке војне сile... морали вршити стрељање нашег живља ни кривог ни дужног, без икакве пресуде иако наша жандармерија у својој слободној држави није никада извршила ситне казне. Ова вест проширила се међу све жандарме муњевитом брзином, те иако постоје наређења да они стрељање не смеју вршити, ипак се боје немачке војне сile да их са пушкомитраљезима на леђима не натерају опет као и до сада на вршење стрељања недужног становништва. Опадању морала узрок су и многеувреде и претње, било жандарме-

ријским официрима, било жандармима од стране органа немачке војне сile, као на пример, јавно ударање потпоручника Чворовића у Обреновцу, од једног немачког капетана; јавно ударање потпоручника Марковића Павла у Рашкој; хапшење жандарма у Владимировцима итд.“¹¹⁸

У извештају Вишег команде 65. за најочиту употребу од 28. августа 1941 — Команданту оружаних снага на Југоистоку, о појачаној активности партизанских снага на територији Србије и НДХ и о мерама да се спречи општи устанак, писало је и о проблему Српске жандармерије, односно непопуларном чину око њеног ангажовања да врши стрељање српског становништва: „Српској жандармерији, која за сада још јако садејствује да се бори заједно с немачким трупама против својих земљака и патријота, ова околност представља за Српску жандармерију тешко морално оптерећење и сама га тако осећа. Колико ће дugo моћи да сноси ово оптерећење, тешко је одредити, али ипак већ се појављују предзнаци који указују на то да Српска жандармерија није више поуздана“.¹¹⁹

Сем стрељања, Немци су током јула предузели и низ других репресивних мера против чланова КПЈ, чланова СКОЈ-а и других симпатизера ослободилачког покрета. Тако је 10. јула у Београду основан злогласни Бањички логор, а нешто касније логор на старом Сајмишту у Београду; затим, логор „Црвени крст“ у Нишу, логор у Шапцу и низ других затвора и казниона, у којима су хиљаде становника Србије изгубили животе.¹²⁰ Уколико су партизанске акције биле интензивније, утолико су и мере окупатора и њихових сарадника биле ригорозније. Тако је, на пример, војноуправни комandanт, генерал противавионске артиљерије Шредер 11. јула прописао Уредбу „о пооштравању казни“, по којој су преступили против немачких окупационих власти кажњавани смрћу или робијом преко три године.¹²¹

Десетог јула извршена је реконструкција Сабета комесара, па су тим поводом сви комесари и њихови заменици били примљени код војноуправног комandanта генерала Шредера. Он се тим поводом и обратио „реконструисаном кабинету“ Милана Аћимовића следећим речима: „Својим радом, ви сте испунили обећање које сте да-

ли моме претходнику, наиме, изјаву, да сте вољни да лојално сарађујете са окупацио-
ном властшћу. С друге стране, могу да дам
израза очекивању да ћете сад и са мном
наставити рад истом лојалношћу... Наро-
читу захвалност дугујем Вама, господине
Аћимовићу, који, поред комесарске управе
Министарства унутрашњих послова, имате
још и нарочити задатак; наиме, као што је
већ нагласио мој претходник на овом поло-
жају, одговорност за то да ће се рад поје-
диних комесаријата кретати по једнообра-
зним смерницама и на основу једнообраз-
них погледа".¹²²

После извршене реконструкције, листа
комесара министарства била је следећа:
1. Комесар Министарства унутрашњих по-
слова и председник Савета комесара, остао
је и даље Милан Аћимовић, његови заме-
ници су били: пуковник Танасије Динић и
Ђорђе Перић; 2. Комесар Министарства
просвете (на место Ристе Јојића) био је Ве-
либор Јонић (заменик — Владимир — Ве-
лимир Јанковић); 3. Комесар Министарства
саобраћаја (уместо Лазара Костића) — Ра-
нислав Аврамовић (заменик: Никола Ђу-
рић); 4. Комесар Министарства правде о-
стао је и даље Момчило Јанковић (заменик
— др Ђуро Котур); 5. Комесар Министар-
ства финансија, као и раније — био је Ду-
шан Летица (заменик — Милан Хорвацки);
6. Комесар Министарства пошта, телегра-
фа и телефона, као и раније, постављен је
Душан Пантић (заменик — Милорад Дими-
тријевић); 7. Комесар Министарства грађе-
вина и даље — инж. Станислав Јосифовић;
8. Комесар Министарства исхране (уместо
Јеремија Протића) био је Будимир Свија-
новић; 9. Комесар народне привреде, као и
раније — инж. Милосав Васиљевић (заме-
ник — др Михаиловић) и 10. Комесар Ми-
нистарства социјалне политике остао је и
даље др Стеван Ивонић (заменик — Божи-
ћар — Ђарко Петровић).¹²³

Шта се може уочити у реконструисаној
„влади“ комесара? Прво, да су одговорни
људи из Управног штаба, а то значи Тур-
нер и Кисел, инсистирали да се на поједи-
не ресоре (просвете, саобраћаја и исхране)
доведу енергичније личности, јер су навод-
но Риста Јојић, Лазар Костић и Јеремија
Пантић били „уморни“ и „недовољно енер-
гични“. У ствари, то је била следећа озбиљ-
нија кризна ситуација у Савету комесара,

када Немци покушавају да га освеже но-
вим личностима;¹²⁴ друго, симптоматично
је да само Милан Аћимовић има два по-
моћника (Динић, Перић) и то личности које
су изразито биле пронемачки оријентисане.
А и по томе се види колики су значај не-
мачке окупационе власти поклањале паж-
ње ресору Министарства унутрашњих по-
слова.

Само два дана касније, пошто је рекон-
струисао своју „владу“, односно пошто је
са својим комесарима био примљен код вој-
ноуправног команданта Србије, генерала
Шредера, Аћимовић је одлучио да предуз-
ме енергичније мере како би се сузбио ору-
жани устанак у самом зачетку. У том сми-
слу упутио је 13. јула 1941. преко банских
управа српским начелницима писмо следе-
ћег садржаја: „Ухапсите чланове породице
одбеглих комуниста и то синове преко 16
година и жене уколико немају деце, оца
и брата ако у заједници живе, а нису ста-
рији од 60. година. Случајеви се морају
решавати под личном одговорношћу. Спис-
кове доставити Министарству, а ухапшене
до даљег наређења задржати тамо“.¹²⁵

Милан Аћимовић је 13. јула у Београду
дао, такође, изјаву за штампу, у којој нај-
иштрије оломиће све антиокупаторски рас-
положене становнике Србије да се пови-
нују квислиншким наредбама и да се не
супротстављају немачким властима. Овај
говор био је штампан у *Новом времену*,
плакатиран на јавним и у прометним де-
ловима Београда, а поред тога умножен и
раздељен срезовима и општинама, како би
се са његовом садржином упознали сви „у-
гледнији домаћини“ градова и села окупи-
ране Србије.¹²⁶ Истовремено је Аћимовић за-
борбу против комуниста ангажовао све чи-
новништво, а преко Одељења за заштиту
државе, Министарства унутрашњих послова
15. јула поново захтевао од свих срп-
ских начелника „да издаду инструкције све-
му чиновништву подручних им ресора на
терену, да српске начелнике као носиоце
власти на својим подручјима и представни-
ке државне управе у слободном времену
помогну у њиховим настојањима да се од-
ржи ред и мир и среди поремећени жи-
вот његовом обновом и подизањем“.¹²⁷ То-
ком јула и августа српски начелници су
покушавали да на многим конференција-
ма с виђенијим грађанима „тумаче“ мисли

Аћимовићеве изјаве, а уједно су енергично инсистирали да се народ не бори против окупатора, већ да се безусловно покорава „реду, миру и поретку“ како би окупатор могао несметано да експлоатише привреду на богатства Србије.¹²⁸

Све окупаторске мере, које су предузимане током прве половине јула (хапшења, одвођења у концентрационе логоре, стрељања, паљења кућа, завођење полицијског часа у градовима и друго), нису поколебале припаднике ослободилачког покрета, који су настојали да окупаторским властима и даље наносе све веће губитке свуда и на сваком месту. Када комесарске мере застрашивања нису довеле до очекиваних резултата, а отпор против окупатора све се више испољавао у многим градовима и селима Србије, генерал Шредер се непосредно обратио поново Милану Аћимовићу, актом од 18. јула 1941, у којем је речено, између остalog, и следеће: „Комунистички елементи, као што сте у свом говору на Радију у недељу, 13. VII 1941, српском народу нагласили, дали су се на посао да земљу гурну у нову беду. Сазнање да је Вођа Великонемачког Рајха наредио коначну ликвидацију комунистичке светске револуције, било је повод комунистичкој мангерији за крајња очајничка дела. Тако су прошле ноћи више пута пресечени каблови у Београду... Због оваквих и сличних дела саботаже, у последње време већ је у више махова стрељан један део смутљиваца који су по добијеном налогу изазивали нереде. Исте мере одмазде биће спроведене у још већем обиму, у случају ако се дела саботаже понове... До сад сам се могао уверити да је велика већина српског становништва у градовима и на селу лојална... Сада пружам београдском становништву прилику да покаже своју солидарност у борби против рушилаца јавног поретка и безбедности у свету и наређујем да само становништво прими на себе чување разних улица. Спровођење ове мере извршиће управник града, у сагласности са немачком фелдкомандантуром у Београду“.¹²⁹

Сматрајући да се „енергичним“ мерама може спречити ширење устанка у Србији, Немци су, уз подршку квислинга, током јула почели са паљењем кућа у појединим селима Србије. Забележено је да

су у селу Осландићу (ваљевски срез) 12. јула спаљене 4 куће,¹³⁰ 16. јула у Горњој Горевници (чачански срез) спаљено је, такође, неколико кућа.¹³¹ Паљења су се множила упоредо са ширењем устанка у Србији. Она су постала стални метод репресалија у борби против партизанских одреда и ударних диверзантских група у позадини.

Окупаторске и квислиншке власти предузеле су и низ других мера како би застрашиле припаднике ослободилачког покрета. Користиле су се радиом, штампом и другим средствима пропаганде. Донете су многе уредбе и наредбе. Већ 19. јула немачки командант за Србију, због акција које су вршene против Немаца у Београду и околини, донео је Уредбу по којој ће смрћу бити кажњен свако ко било чим буде деловао против Немачког Рајха,¹³² а 27. јула грађанство је упозорено да ће свако ко буде поседовао оружје без дозволе бити кажњен смрћу.¹³³ Најзад, акције које су извођене у Београду и његовој непосредној околини разљутиле су немачког команданта за Србију, па је 30. јула наредио да град Београд плати контрибуцију од 10 милиона динара, или 500.000 немачких марака.¹³⁴

Тако су терор и оштре репресалије против чланова КПЈ, чланова СКОЈ-а, симпатизера и родољуба, затим, против Јевреја и Цигана, постајали из дана у дан све жешћи и масовнији, што ће појачавати и онако силено нарасло антиокупаторско расположење.

Иако је Савет комесара чинио све да би спроео у живот наређења немачких окупационих власти, он је све мање имао стварне власти; губио је поверење и код самих Немаца. Ни „реконструкција владе“ није помогла, а говори преко радија, изјаве преко штампе и наређења среским начелницима, све су били мање ефикасни. Поред тога, патриотско становништво у Србији све је више долазило до закључка да су Милан Аћимовић и његови сарадници марионете, односно најобичније слуге окупатору. Оцену ове квислиншке администрације дао је и Централни комитет КПЈ у свом прогласу од 25. јула 1941, у којем је речено, између остalog, и следеће: „Срби, вама су окупатори наметнули за комесаре и управу најгоре изроде и издајнике

српског народа. Сами немачки окупатори осећају се сувише слаби да би одржали своју окупаторску владавину и пљачкали српски народ, зато су нашли домаће слуге, убице и целате у лицу Аћимовића, Драгог Јовановића, Љотића, полицијских шкорпија: Вујковића, Космајца, Радана Грујићића итд. Ти изроди хватају по улицама синове и кћери српског народа, и онда их у масама убијају по заповести немачких окупатора“.¹⁸⁵

Сличне оцене, даване су и од стране Покрајинског комитета КПЈ; затим, окружних и среских руководстава. Свуда је истицано, да је једина алтернатива народима Србије оружана борба, не само против окупатора, већ и против његових сарадника. Пракса је показала, да је Партија стицала из дана у дан све већу популарност; имала је све више утицаја међу знатним бројем становништва, а партизански одреди стварани су готово у свим крајевима Србије, и свакодневно попуњавани новим борцима.

4. Криза Комесаријата и његов пад

Комесарска управа није имала никаквог угледа у народу, не због тога што Аћимовићева полиција и жандармерија нису имали жељену већу самосталност у прогањању сопственог народа, него и у првом реду што су и ти одреди и читав Аћимовићев комесарijат били просто оруђе у омраженој осовинско-окупационој управи. А огорчење против туђинског завојевача повећавало се из дана у дан услед суворих репресалија над становништвом: хапшења, стрељања, одвођење у концентрационе логоре, пљачка животних намирница и уопште привредних богатства земље. Већ је било речи о томе да се о привредној експлоатацији Србије бринуо Привредни штаб, на челу са Францом Нојхаузеном, предратним генералним конзулом у Београду. Иако је Нојхаузен био приододат војноуправном команданту, он је ипак био директно повезан са Берлином, са Герингом (Göring), јер је овај руководио спровођењем немачког четврогодишњег привредног плана.

Прва брига генералног опуномоћеника за привреду, после успостављања немач-

ког окупационог апарата, била је да се отпочне са експлоатацијом рудних богатстава. Нарочито су били интересантни за немачке окупаторе рудници: Бор, Трепча, Зајача и многи други привредни објекти. Пљачка животних намирница, која је вршена реквизицијом, добила је још од првих дана окупације широке размере. У вези с тим, већ 30. априла 1941. војноуправни командант Србије прописао је Уредбу „О правилном вођењу и управљању предузећима“, у којој је, поред осталог, речено и ово: „Сва предузећа и радње за занатску производњу и прераду намирница, пољопривреду, шумску и дрварску привреду имају, уколико из принудних разлога не буде друкчије одређено, да раде и даље; одговорни управљачи ових предузећа морају да обезбеде правилно вођење послова; у случајевима где је одсуство овлашћеног лица или из других принудних разлога онемогућено правилно вођење послова, одговарајућа немачка надлежштва поставиће у тим предузећима комесаре“.¹⁸⁶

Из цитираниог дела Уредбе помињу се „комесари“. Њих је поставило Генерално опуномоћство за привреду код својих значајних привредних предузећа и установа, нарочито по рудницима и индустриским предузећима Србије. У оквиру четврогодишњег плана, Нојхаузен је прописао квоте, којима ће поједина предузећа, односно производне гране суделовати у општем контрибуционом доприносу за Рајх. Сељаштво је код тога било нарочито оптерећено. Пољопривреда је као главна привредна грана земље, била често изложена безобзирним експлоатационим мерама. Реквизиције су биле врло честе. Оне су сељацима у Србији односиле чак и оне минималне количине, које су им биле неопходне за животну егзистенцију.

Разуме се, Савет комесара, као и у свим другим доменима, тако и у економском погледу, био је извршитељ немачких уредаба и наредаба, без обзира што су окупатори имали своје комесаре. Јер, сами функционери окупирале војне управе, у првом реду њен Привредни штаб, нису били у стању да из овог дела Југославије извезу све оно што се претпостављало могућим са богатог српског подручја. Окупатори су били потребни домаћи сарадници,

који ће помоћи немачким окупаторима на извлачењу материјалних добара са овог подручја. И већ смо видели да су их они нашли у лицу Савета комесара Милана Аћимовића и свих оних који су с њима сарађивали. А поред осталих задатака дужност Комесаријата била је да обезбеди издржавање немачке окупационе војске, за коју је требало сакупити од становништва месечно 6,5 милиона марака (односно, око 200 милиона динара).¹³⁷ Из свега наведеног, произилази да су задаци такозване владе Комесаријата били заиста сложени. Ако се свему томе дода исхрана становништва, издржавање великог броја чиновничког апарата, а нарочито избеглица, које су у великом броју дошли у Србију испред терора окупатора и њихових сарадника у другим окупираним деловима Југославије, посебно из „Независне државе Хрватске“, видећемо да задаци Комесаријата нису били ни мало лаки.

Комесаријат је, према томе, добио задатке, који су у тадашњим условима изгледали несавладиви. Као наредбодавци, немачки окупатори иступали су са својим неограниченим захтевима. Њима је као победницима и „осветницима“ одговарала самовоља, а Комесаријат је према њима остао у положају извршитеља њихових наређења. Немачка војна управа у Србији познавала је у свом деловању само један закон — а то је био закон силе и њему су се имали покоравати сви на окупираним подручју, укључујући и сам Комесаријат. Тако је скуп ових задатака разоткривао фактичку немогућност извршења свега што су окупатори наметнули Србији. Могло се већ тада видети да је почетак рада Комесаријата указивао на безуспешност настојања, да се задовоље немачки окупатори. Но, они нису показивали знаке разумевања за стварне могућности, него су упорно настојали код своје почетне незасићености и надмености. Један од комесара (Душан Летица), у образложењу своје оставке, коју је поднео 23. августа, навео је као главни разлог да није у стању, са својим ресором за финансије да сакупи 6,5 милиона марака за покриће трошкова немачких окупационих трупа у Србији.¹³⁸

Први дани августа у знаку су офанзиве партизанских одреда на немачке трупе

и жандармерију, на саобраћајнице и привредне објекте, на руднике, на све што је Немцима могло користити за вођење рата. Наношени су окупаторима и квислинзизама ударци у свим деловима Србије. Немци су били приморани да ревидирају ранију своју одлуку да против устаника треба да се боре претежно полицијске и жандармеријске снаге, и бацили су тада у борбу све своје расположиве ефективе.

И квислинзи су покушали да дају свој „допринос“ борби против ослободилачких снага у Србији, упркос кризе у коју су запали на свим секторима своје делатности. Тако је 6. августа 1941. Савет комесара прописао Уредбу о уклањању „национално-непоузданых“ службеника из јавне службе. У Уредби је, између осталог, речено да „не могу остати у служби нити се користити стеченим правима они војни и цивилни државни и самоуправни службеници, као и службеници јавно-правних установа, који у својим личним и службеним односима, нису руковођени побудама за опште добро народа и ремете нормалан развој националног осећања и рада, а то су: 1. Сви они који припадају интернационалистичким организацијама — комунисти и масони — као и они који испољавају своје симпатије ка њима, сарађују са њима или их помажу; 2. Сви они службеници који распостиру лажне вести и уопште речју или делом уносе забуну и ремете нормалан развој националног осећања народа“ итд.¹³⁹

Овлашћени функционер Савета комесара за спровођење ове Уредбе, био је Танасије Динић, изванредни комесар за персоналне послове. Према његовој изјави, на саслушању пред органима Државне безбедности од 22. фебруара 1946. године, на основу ове Уредбе, током 1941. и 1942. године, отпуштено је из службе преко 10.000 службеника. А они, за које се претпостављало да су комунисти или њихови симпатизери, спровођени су у концентрациони логор на Бањицу.¹⁴⁰

Опуномоћеник немачког Министарства спољних послова у Београду Феликс Бенцлер, послао је 7. августа нови извештај свом надлежном министарству у Берлин. У њему се истиче да немачки официри и службеници у сарадњи са српским Комесаријатом, чине крађе напоре да би се

одржao „ред и мир“. Међутим, упркос свих напора — како је речено у извештају — ситуација је крајње забрињавајућа, јер партизани јуришају на Немце и квислиншку полицију и жандармерију свуда и на сваком месту. Посебно се истиче да Комесаријат и његови подређени органи личе „на разбијену чету побеђених војника“ и предлаже да се појачају немачке јединице ради одржавања реда и мира у Србији.¹⁴¹

Немци су покушавали на све начине да би квислиншке управне органе, затим, полицију и жандармерију, колико-толико оспособили за борбу против ослободилачког покрета. Јер, у свим окрузима били су формирани партизански одреди, које су сачињавале партизанске чете, из сваког среза по једна. Оне су убрзо прерасле у батаљоне. Све предузете мере окупатора и квислинга нису могле да заплаше народ Србије и његову авангарду Комунистичку партију, која је била организатор, мобилизатор и иницијатор свих акција у борби против непријатеља. У наређењу Више команде 65 за нарочиту употребу од 13. августа 1941. за организацију сопствених и српских колаборационистичких јединица у борби против партизана посебно се наглашава да треба реорганизовати и боље оспособити квислиншке одредбе: „Српска полиција, до сада распарчана на мале жандармеријске станице — писало је у поменутом наређењу — прикупља се у јаче жандармеријске групе јачине од 50 до 100 људи и у циљу активног садејства потчињиће се командантима батаљона, односно командантима отсека, на чијим се рејонима налазе. Треба одмах успоставити везу са српском полицијом. Карта са описом насељених места, у којима су прикупљене јединице српске жандармерије, доставиће се накнадно“.¹⁴²

За борбу против оружаног устанка у Србији, Немци су упорно настојали да придобију широке слојеве српске интелигенције. Они су намеравали да ангажују високе научне раднике, професоре универзитета, књижевнике, композиторе, новинаре и друге културне и јавне раднике за политичку акцију против народноослободилачке борбе и смирење побуњеног народа. Али у томе нису имали много успеха. То се може видети и из држања Сената Бео-

градског универзитета, који је августа 1941. упутио оштар меморандум комесару Министарства за просвету Велибору Јонићу, одбацијући његов „предлог нацрта“ закона о Универзитету. Наиме, Сенат Универзитета је био на становишту да уопште не треба у датом тренутку доносити нов закон о Универзитету и да се у условима окупације не може радити на Универзитету: „У атмосфери неизвесности, брига за насушни хлеб, страха за живот, не могу се изводити такве реформе које, пре свега другог, претпостављају морални мир“, речено је у цитираном меморандуму.¹⁴³

Разуме се, да окупационе просветне власти, уз помоћ сарадника окупатора са Универзитетом, као што су били: Никола Поповић, Милош Тривунац, Илија Пржић, Мирко Косић и други, нису прихватиле овај меморандум; укинули су стари и прописали нови закон о Универзитету. Међутим, редовна настава на Београдском универзитету није одржавана за време окупације, али су студенти по специјалним одобрењима немачких окупационих власти полагали испите у свим испитним роковима почев од јуна 1941. све до фебруара 1944. године. Иако није било услова за нормалан рад Универзитета, јер су у највећем делу универзитетских просторија били смештени немачки војници, а била је оскудица и у наставном кадру, Савет комесара, а касније Недићева квислиншка влада, упорно су инсистирали код немачких окупационих власти да се одобри редовна настава на Универзитету.

Једна од пропагандних мера у борби против антифашистички оријентисане интелигенције, коју су предузеле квислиншке просветне власти у Србији у првој половини августа, био је тзв. „Апел српском народу“. У њему се народ позивао на умирење и поштовање окупаторског реда и мира. Полицијски органи вршили су свакодневни притисак на велики број научних, културних, политичких и јавних радника у Београду да потпишу овај апел, који је био закључен 10. VIII, а објављен у *Новом времену* 13. августа 1941. године, Међутим, и поред драстичних претњи, известан број угледних културних и јавних радника и родољуба одбио је да потпише овај апел, међу њима књижевници Иво Андрић и Исидора Секулић; затим, про-

фесори Универзитета Милош Ђурић, Миљовоје Костић и многи други.¹⁴⁴

Колико је слабо дејство било такозваног „Апела српском народу“, говори, поред осталог, и извештај тадашњег в. д. команданта квислиншке Српске жандармерије, од 15. августа 1941: „Апел бивших министара и виђенијих личности, објављен преко Новог времена и одјеку, имао је слабо дејство, скоро никакво, а можда чак и штетно, јер колико сам обавештен, комунисти баш тим апелом утичу на народ, на водећи како су апел потписали све сами министри, генерали, директори банака, окупационих друштава и слично и како су то људи који су се продали Немцима да би сачували своја богатства. Да би овај апел имао стварног успеха не треба stati на мртвом слову на хартији, већ омогућити потписницима апела, а који нису активни државни службеници полицијско-управне службе, или који нису комесари, да обилазе народ, да држе састанке са сељацима и да их живом речју убеђују наред, мир и послушност те да их одвраћају од комунистичке пропагандне акције“.¹⁴⁵

Слично „Апелу српском народу“, морале су, по наређењу Савета комесара, објавити своје апеле и вођства појединих организација, као што су, на пример, Адвокатска комора, Пољопривредна комора, Радничка комора и друге. Оне су у својим прогласима позивале народ на покорност окупаторима, а многи квислиншки агитатори разишли су се по свим срезовима да држе зборове грађанима, позивајући их у борбу против комунизма. У једном делу квислинских кругова веровало се у снагу овог апела, па је то навело Милана Аћимовића да само дан касније (дакле 14. августа) улути јавни позив свима онима који се налазе у шуми да се у року од 8 дана врате кућама и предају оружје, обећавајући им слободу: „Извесна лица, заведена страном пропагандом, или под утицајем комунистичких и дефетистичких агената, из заблуде, због неоснованог страха, или из других неоправданих разлога, напустила су места сталног становања и скривају се по шумама и збеговима. Споразумно са немачким властима позивају се сва таква лица да се у року од 8 дана врате својим кућама и оружје ако имају, предају месним властима. Лица која се буду повратила у-

живије слободу. Они, пак, који се до одређеног рока не јаве, биће проглашени за одметнике и уцењени“, — речено је у pozиву М. Аћимовића.¹⁴⁶

Међутим, ништа није помагало. Током августа оружани устанак нагло се ширио у свим деловима Србије. Нови војноуправни командант Хајнрих Данкелман (Hajnrih Dankelmann), који је на ову дужност ступио 28. јула (Шредер је 24. јула погинуо у авионској несрећи), такође није могао да се снађе у маси проблема који су га притискивали са свих страна. Носио се мишљу да изврши неку нову реорганизацију у већ постојећој квислиншкој управи, која је, по његовом мишљењу, била потпуно неефикасна. Због тога је у договору с тим Бенцлер упутио 14. августа извештај Министарству спољних послова Рајха, у којем читамо, поред осталог, и ово: „За успешну борбу против комуниста служимо се у датим условима владом комесара и подршком коју имамо у српском народу, колико је то разумно, а затим сарадњом српске жандармерије. Међутим, истовремене мере и против српских националних кругова и против комуниста довеле би у овај час неизбежно до стварања јединственог фронта против нас. Стога препоручујем обустављање опште акције чишћења, док опет не буде у земљи успостављен мир. Док акција чишћења буде успоравана, биће неопходно појачати положај владе комесара, да би ојачала за борбу против комуниста. Можда Аћимовића треба именовати за комесара — министра — председника и образовати један директоријум уз владу комесара од три поуздана антикомунистичка и антимасонска енергична човека, који уживају углед у земљи. Можда је, шта-више нужно увести праву владу, нешто као у Грчкој, и образовати један јавни форум за прихватање владиних изјава и објављивање народне воље, некако на форму сталешког народног представништва, које, уз одобрење војног заповедника, не би имало одлучујући, већ искључиво репрезентативни карактер. Пошто територијални уступци Србији не долазе у обзир за разматрање, требало би, већ поменутим средствима, подићи расположење становништва које је врло потишено и готово очајно, а исто тако и углед и извршну власт владе, јер ће иначе комунистичка

пропаганда најћи на повољно тле. Молим за упутства, могу ли да радим у предложеном смислу... Због наведеног стања ствари био сам принуђен да извучем ову политичку линију и да с меродавног места утичем на: а) јачање садашње владе комесара, ризикујући чак и њено апсолутно поверење; б) на изградњу српске жандармерије; в) на убрзано стварање извесног заједничког покрета свих антикомунистичких елемената. Све ове мере служе да се добије у времену, јер ће можда, при новим великим успесима на истоку... комунистичке акције у многоме бити отежане кад наступи хладно време“.¹⁴⁷

Из овог Беницлеровог извештаја може се видети, да су у периоду наглог пораста партизанских снага у Србији, Немци тактизирали. Наиме, свесни су били да немaju довољно снага да се супротставе ефикасно борцима за ослобођење Србије, па су гледали да неутралишу бар „српске националисте“ (четнике ДМ), како се ови не би ујединили с партизанима и створили јединствени фронт против њих (Немаца). Затим, настојали су да подигну углед квислиншке „Извршне власти владе“. А какав је био ауторитет тада Савета комесара, говори и извештај вршиоца дужности команданта Српске квислиншке жандармерије Јована Тришића, који је послат Милану Аћимовићу 15. августа 1941. Попшто је обишао Сmederevску Паланку, Велико Орашје, Рачу, Тополу и Аранђеловац, Тришић је писао, између остalog, и следеће: „1. Акције комуниста на обиђеној територији све више расту; ничу нове групе, старе се појачавају; нападе на општине и железничке станице врше сада и дану; 2. Народ на читавој територији помаже ову акцију, али стекао сам убеђење да је помаже једино из страха или из заблуде; 3. Наше власти уопште не долазе до изражaja, те су изгубиле сваки углед у народу ради чега се народ просто одметнуo од власти“.¹⁴⁸

Да би се изашло из поменуте кризе, потпуковник Тришић предлаже, у даљем тексту извештаја, низ мера, а у првом реду „подизање морала код жандармерије“, како би се ова ефикасније могла супротставити размаху ослободилачког покрета. Ипак, ово „опадање морала“ код жандармерије, није било такво да се она не би

могла борити против партизана. По налозу немачких окупационих власти „извршено је прегруписавање“ на целој територији, на тај начин што је укинуто око 60% жандармеријских станица, а жандармеријске снаге концентрисане су у срским местима, у виду потерних одељења, са жандармеријским официрима на челу.¹⁴⁹

Председник Савета комесара и комесар унутрашњих послова Милан Аћимовић, чини нове напоре како би преbroдио кризу свог кабинета и како би се додворио немачким окупаторима. Због тога предузима нове злонамене против припадника ослободилачког покрета. Тако је 19. августа расписана новчана награда за хватање и убијање припадника НОП-а. У обавештењу које је преко штампе и радија у вези с тим дато, речено је да сви они који се нису одазвали позиву Комесаријата од 14. августа, да се требају огласити за одметнике, те се предвиђају новчане награде за њихово хватање. „Сваки, био званични орган или не, ко после горњег рока убије или ухвати комуниста, члана наоружане банде, биће награђен са 25.000 динара — писало је у распису Комесаријата. — „Једно исто лице може примити више награда. На исти начин биће награђено и свако оно лице које припомогне да се члан комунистичке банде или њен вођа убије или ухвати. Имена награђених биће чувана у највећој тајности“.¹⁵⁰

Међутим, ништа није помагало. Ни ова мера Комесаријата, као и многе друге, нису имале много успеха. Управо је Комесаријат дошао у нарочито тешку кризу од средине августа 1941. због терора кога су окупатори, заједно са квислинзима, спроводили над српским становништвом. Али, народ је упркос томе, све више прилазио народноослободилачком покрету. Напомињемо да су током августа нацисти били пооштрили мере одмазде, тако да је током овог месеца стрељано или јавно обешено преко 1.000 талаца, а њихове куће су спаљене.¹⁵¹ У томе су им, разуме се, активно помагали квислинзи, који су почетком августа донели Уредбу о преким судовима „Оружане сile“, која је допуњена три месеца касније.¹⁵²

Каквих су размера били поједини злочини окупатора и њихових сарадника током августа 1941, нека нам послуже сле-

дећи примери: 10. августа у Ужицу је стрељано 81 лице;¹⁵³ 15. августа спаљено је село Скела, где је обешено 50 затвореника доведених из Београда и стрељано 15 сељака;¹⁵⁴ 16. августа у селу Бања, код Аранђеловца, стрељано је 11 људи и запаљено неколико кућа;¹⁵⁵ 18. августа код Пожеге, стрељано је 38 људи;¹⁵⁶ у селу Прињавору (у Мачви), 20. и 21. августа убијено је преко 140 сељака.¹⁵⁷ А као посебан метод застрашивања, Немци су примењивали јавно вешање већ убијених људи. Тако су, на пример, 17. августа 1941. у Београду на Теразијама о електричне стубове обешена тела пет затвореника, и оставили их цео дан да висе; 21. августа у Крагујевцу су стрељана 2 човека, обешена у центру вароши и остављена 24 часа. Истог дана у Шапцу је стрељано 10 људи а 22. августа њихова тела су обешена о гвоздене телефонске стубове и остављена тако цео дан.¹⁵⁸

Поводом сличних злочина који су извршени у Крушевцу, сачуван је извештај Окружног комитета КПЈ овог округа, у којем је, између остalog, речено: „При покушају да се бензин дигне у ваздух, непријатељ је отворио ватру из револвера. Један друг (Веселин Николић, члан ударне скојевске групе — М. Б.), бежећи улицом ка центру, био је ухваћен од изрода полицијаца... И поред најгнуснијег мучења, одбио је да им ма шта каже, говорећи да је хтео да баци бомбе што их mrзи, јер су целом народу донели зло. Пошто су га свег измрцвали, стрељали су га, па онда мртвог обесили 23. августа и оставили га 24 часа на вешалима. При вешању фашистички војници, нарочито официри, дивљачки су се понашали“.¹⁵⁹

Наведени примери, недвосмислено покazuju какве је све мере непријатељ предузимао против недужног становништва. Пошто окупатори и квислинзи у августу 1941. нису били у стању да зауставе налет партизанских одреда војним противмерама и акцијама, они, dakле, још масовније стрељају, јавно вешају, хапсе и депортују становништво и пале куће по селима. Надали су се, да ће искључиво сировим ре-пресалијама улити становништву такав страх, да ће оно престати да помаже припаднике ослободилачког покрета.

У ствари, Аћимовићев комесаријат био се суочио са чињеницом, да сав дотадашњи

тероризам, како онај који је спроводила квислиншка полиција и жандармерија, тако и онај који су спроводили окупатори, није могао зауставити успон народноослободилачког покрета. У редовима Комесаријата, долази, истовремено, до јачег превирања, управо због врло тешког стања у којем се нашла окупирана Србија. Под ударима окупаторских репресалија, нарочито због све већег стрељања талаца, као и због економског исцрпљивања (нарочито због реквизиција и контрибуција), отпор становништва окупаторско-квислиншким властима рапидно се повећавао.

Посебно су били заоштрени односи између две групе колаборационистичких политичара; наиме, групе око Димитрија Љотића, старог поборника „новог поретка“ Осовине, и политичара из групе његовог политичког противника из периода Краљевине Југославије (Милана Стојадиновића), познатог присталице курса најуже сарадње с Трећим Рајхом и фашистичком Италијом.

Љотић и његов „Збор“ нису бирали средства да би оборили Савет комесара. То показују многи немачки и квислиншки извори. Тако је, на пример, Љотић (он је од 7. јула 1941. одлуком Савета комесара био постављен за изванредног комесара за обнову Сmedereva), упутио 20. августа преко Крауса и Бенцлера (с којима је одржавао редовно контакте), — меморандум војно управном команданту у Србији, у којем је инсистирао на „срећивању прилика на територији окупиране Србије енергичном акцијом Немаца“.

Љотић је у цитираном документу у првом реду анализирао тешко стање у земљи, истичући при томе да комунистичка акција узима мања све више и више. Затим је подвукao, да је потребно да се одмах изврши потпуна промена комесарске управе, јер по њему „чињенице доказују да избор њезиних чланова не одговара тежини ситуације и постављеним задацима“. Даље Љотић предлаже, да се бивши генерал Милан Недић постави за председника владе, с тим да се избор осталих чланова врши у сагласности с њим, тј. Љотићем. Сем тога, он напомиње да би нова влада морала имати одрешене руке, „док би немачка управа требало да има у Србији свог Reichskomesara, у чијим би рукама

била сконцентрисана сва власт, а не као до тада да тих власти има више, и то: војна, цивилна, привредна и Гестапо". На крају овог свог предлога, Јотић је навео да би Недићу требало дати одрешене руке у организовању „оружане сile“ и безбедности, што би исти имао да спроведе у споразуму с њим. Коначно он излаже, како би ту оружану силу требало организовати преко припадника његовог покрета „Збор“ и како би униформисање и наоружање ове, како то он каже „Народне организације за борбу против комунизма“, требало да падне на терет Немаца. Значајно је, да Јотић у овом свом предлогу говори и о томе, како је потребно да немачке власти не врше убијања у масама, и да стрељања треба да буду уперена само против комуниста, из чијих редова треба и узимати таоце, а сем тога „пленити њихову имовину у корист фонда за борбу против комунизма“. ¹⁶⁰

Савет комесара имао је све мање власти у својим рукама. Због неспособности, Немци су им ограничili овлашћења. Као сарадници окупатора, комесари су били компромитовани код већег дела становништва. А поред тога, њихови редови су разарани међусобним оптуживањима, због ситуације која је владала у Србији. То је и навело Јотићеве присталице у Савету комесара да поднесу оставку.¹⁶¹ У меморандуму који су комесари инж. Милосав Васиљевић и др Стеван Иванић, са својим помоћником Дарком Петровићем, поднели Савету, они као један од узрока неефикасности овог тела и државне управе уопште, наводе ограниченост надлежности Савета комесара. Навели су и то, да је у земљи почела да преовлађује у највећој мери анархија; да органи власти не показују довољно снаге; да је становништво преплашено; да немачки Wermacht није до сада показао доста систематског труда у борби против комунизма и да је његова реакција чешће погађала невине; да трговина са животним намирницама у унутрашњости показује све знаке бескрупулозног набијања цена и да црна берза ради у пуној мери. Даље су они изложили узроке таквог стања: „Немачке власти забраниле су сваку политичку делатност, тако да се народ не може обавештавати, а сем тога нису одредиле стварне границе

надлежности комесарске управе, услед чега нове српске власти нису имале довољно ауторитета, без чега се иначе не може да замисли један режим“.

Посебно се у оставци комесара, присталица Димитрија Јотића, истиче: „Практично је, услед тога, још пре 22. јуна постојала само анатомија наше власти, али без снаге и живота. Власт је стварно постојала тамо где је било немачких окупационих трупа; тамо где их није било, поредак се одржавао инерцијом, те је било људи који су у мају и јуну указивали на чињеницу да ће такво стање да се претвори у анархију, када то буде желела Црвена Москва... Комесарски режим је дотрајао. Поједени су његови темељи. Ми морамо имати храбrosti да то кажемо оним органима немачког Рајха од којих смо примили инвеституру. Тада режим није у стању да повуче своје органе и народ из опасне ситуације у којој се сада налази. Он не сме више ни часа остати, јер се стално под њим на народну штету стање погоршава“.¹⁶²

Средином августа 1941. Немци су организовали састанак у Београду између Драгише Цветковића, који је био дошао из Ниша, и Влатка Мачека, са специјалном немачком пропусницом од Загреба до Београда. Нема података ни у немачким ни у квислиншким изворима, којим поводом је овај састанак организован, али неки посредни, немачки извори, указују на то да је он могао бити у вези кризе српског Комесаријата и дискусије о новој личности, која би се евентуално одредила на чело нове српске квислиншке управе, коју су Немци били већ планирали. Претпоставља се да је Мачеково присуство требало да „испита терен“, каква би реакција била у владајућим круговима у НДХ, уколико Милан Недић буде постављен на чело „владе народног спаса“. Новинари Новог времена, Обнове и Наше борбе, у вези с тим, поставили су неколико питања после овог састанка Драгиши Цветковићу. А он је само лаконски одговорио: „да Мачек и даље има већину гласова у Хрватској“.¹⁶³

Двадесет четвртог августа 1941. (само дан касније, после оставке комесара, чланова Јотићевог „Збора“), Einsatzkomanda СИПО и СД у Осијеку, послала је извештај (у вези с поменутим оставкама), од-

говарајућој немачкој команди у Београду. Извештај, као и многи други, поверљиве и строго поверљиве природе, био је базиран на подацима добро обавештеног свог агента Rudolfa Treua, припадника немачке народносне групе, професора средње школе. Пре рата и сам је био припадник покрета „Збор“, а после окупације редовно ишао на састанке са Димитријем Јо-тићем, председником, и генералним секретаром „Збора“ и од њих прве податке о стању у Србији, а посебно у квислиншкој српској влади. У том извештају ЕК Осијек, са потписом „Der Fahrer des Einsatzkommandos der Sipo und des SD Esseg Osiiek — Rexeisen SS-Haupt Sturmführer посебно се истиче да су Јо-тић и његов покрет одиграли пресудну улогу у сламању већ „грогираног Комесаријата“. Подвучено је и то да је са оставкама комесара Јо-тић хтео: прво, да збаци с власти Милана Аћимовића и његове присталице; и друго, да стави немачке окупационе власти пред алтернативу: „или да сами преузму целу управу у своје руке, или пак да позову на власт владу под вођством генерала Недића и њега (Јо-тића) и то са овлашћењима, која је он, тј. Јо-тић 20. августа доставио у форми меморандума SS-Sturm-bahnführeru Krausu, немачком посланику Бенцлеру и вођи немачке народносне групе др Јанку Сепу“. У свом извештају ЕК Осијек даље наводи, да би Јо-тићев „Збор“, „ако би био позван на одговорно вођење Србије, дао потпредседничко место у „Српској влади“ дру Јанку, пошто његов покрет „фолксдојчера“ има амбицију да у Србији успостави прву, идеалну државу Нове Европе у којој би два народа (српски и немачки), који се ту налазе заједнички, руководили и одговарали пред немачким властима о раду српске владе“. ¹⁶⁴

Колико је био изгубио сваки утицај Савет комесара у другој половини августа 1941. године, показује и један извештај Недићеве владе, из прве половине септембра 1941. године. У једном његовом делу речено је, поред осталог, и ово: „Са проширењем области безвлашћа, ова акција (партизана) узела је таквог маха, тако да је крајем месеца августа Влада комесара имала могућности контроле само на једној минималној територији, у непосредној бли-

зини Београда, пречником највише 50 км у већим градовима. Сва остала територија била је у рукама комуниста и под њиховом влашћу, коју су овог месеца потпуно преузели у своје руке, вршећи огромну пресију на народ, било физички, било техничким средствима. Многобројна су убиства органа и представника власти, српских начелника, жандарма, председника општина, деловођа итд. Све у циљу да се пред народом представе, да су они господари ситуације. Саботажна дела током јула, показују број од 220 укупно, да би се већ у месецу августу скоро удвостручио и достигао број од 432 саботажна дела“.¹⁶⁵

Милан Недић је такође дао своју оцену Савета комесара на саслушању од 29. јануара 1946. у Београду пред истражним органима УДБ-е: „Комесарска управа била је испустила ситуацију из својих руку, тако да је грађански рат беснео на све стране, па се сматрало да ће образовањем и дољаском једне српске владе, под руководством једног јаког ауторитета, моћи, да дође до смирења у земљи и престанка међусобног клања“.¹⁶⁶

Поводом демисије тројице комесарских министара, војни заповедник Србије генерал Данкелман, одмах је сазвао састанак представника Управног штаба и српских политичара, који су активно сарађивали са окупатором. Радило се о томе, да се пронађе најпогодније лице за мандатора, који би образовао „нову српску цивилну управу“. И тада се показало, као и у многим ранијим приликама, да колаборационистички елементи у Србији нису јединствени, иако су се свим средствима залагали за немачког окупатора и чинили му многе услуге.¹⁶⁷

На основу немачких извора из тог периода, види се да се положај Савета комесара у Србији у другој половини августа нагло погоршавао. То се може закључити, поред осталог, и из извештаја изасланика Министарства иностраних послова од 27. августа 1941, који је упућен лично Рибентропу: „После мог телеграма од 12. августа ситуација се даље заоштрила. Комунистички покрет се шири и делује националним паролама које почињу да налазе одзива. Беда српских избеглица, прогнаних из Хрватске и Мађарске, и њихова причања још увек појачавају револт и уз-

буђење. Веза са комунистима и другим устаницима у Македонији, Хрватској, Црној Гори итд., постаје све тешња. Појединачни успеси, који су неоспорно постигнути на сузбијању устаника, хапшење појединих вођа и откривање централа, нису донели никакво побољшање опште ситуације. Иако прилике у свим деловима земље нису биле једнаке, ипак је све више напада на саобраћајне објекте, на општине и руднике. Систематски се уништавају општинске архиве, а предаја жетве и плаћање пореза терором се спречава. Немачке трупе, било да иду аутомобилима, или железницом, практички се могу у земљи кретати само још у пратњи за обезбеђење. У Београду је стање релативно мирно.

Комесарска влада је у распадању. Министар финансија поднео је оставку с образложењем да не може прикупити своту од 6,5 милиона рајхсмарака, које је командант одредио месечно за трошкове окупационе војске. Приспела рата од 15. августа, није исплаћена. Затим, пре два дана два министра из Јьотићеве групе, наиме, министар за привреду и министар за социјално стање, замолили су за разрешење од дужности и осим њих и министар рада, из здравствених разлога. Постављање нове српске владе од популарних људи, вољних да се енергично боре против комунизма, наилази на тешкоће, али ће се упркос томе покушати. Преговори су у току¹⁶⁸.

Тако се неславно завршио четвромесечни период деловања Савета комесара, на челу с његовим председником и комесаром за унутрашње послове Миланом Аћимовићем. Праве узроке његовог краха, показали смо и доказали на многим примерима. Међутим, оставка трију комесара дала је повода војном заповеднику окупиране Србије да непосредније проанализира целу војно-политичку ситуацију у Србији, јер је криза Комесаријата најдиректније задирала у срж окупационог режима.

Али, немачки окупатори или нису жељели или стварно нису видели праве узроке кризе Комесаријата. Наиме, да је криза у првом реду последица следећих фактора: масовног оружаног устанка у Србији; огромних злочина, које су окупатори и квислинзи перманентно вршили над становништвом; затим, због економског израбљивања становништва — реквизиције, контрибуције, дакле, пљачке широких размера. И уместо да „санирају“ прилике на овом плану, Немци траже излаз у промени цивилне управе. Другим речима, излаз из тадашње ситуације тражили су у промени форме, а не суштине окупаторског режима.

И лајцима је било јасно да је Аћимовићев комесарijат дотрајао и да га треба менјати. Као слуге окупатора, комесари и чео њихов управни апарат, затим, полиција и жандармерија, били су компромитовани код највећег дела становништва Србије. На другој страни, као „продужена рука“ окупационог система, „Комесарijат није положио испит“. Зато војни заповедник Србије, на предлог свог Управног штаба, а после дугих консултовања, доноси одлуку и 29. августа 1941. разрешава комесаре и поставља „владу народног спаса“, са бившим генералом Миланом Недићем на челу. Аћимовићев комесарijат од свог постанка био је само средство у крилу окупаторског режима, и већ од свог формирања носио је у себи кличу свога неуспеха. А неуспех је био неминован, и његов, и оних који су дошли после Савета комесара да служе окупатора. Јер они су, као мото своје владавине, изабрали пут — да сопствени народ угњетавају у интересу немачких окупационих власти. Али, пошто му то није пошло за руком, Комесарijат је крајем августа 1941. и сам увидео своју безизлазну ситуацију и решио је да у својој немоћи преда „власт“ другима.

НА ПОМЕНЕ

¹ АВИИ, Фонд избегличке краљевске владе, Ка 97.

² Др Gerhard Feine, био је пре рата заменик немачког посланика у Београду и одржавао је присне контакте с многим југословенским политичарима, симпатизерима Немачког Рајха.

³ АВИИ, Национални архив Вашингтона (у даљем тексту: НАВ), Н-Т-120, 200/153547.

⁴ АВИИ, Бон, 2/877—879.

⁵ АВИИ, НАВ, Н-Т-120, 200/153267.

⁶ АВИИ, НАВ-Н-Т-120, 200/153209. — Стојадиновићева супруга после посете Берлину, 30. маја 1941. упутила је Рибентропу срдочну честитку и захвалност на пријему.

⁷ Милан Аћимовић био је познат као Стојадиновићев човек; министар унутрашњих послова у Стојадиновићевој влади 1938/39; искусан полицијац; школован у Немачкој; дугогодишњи помоћник министра унутрашњих послова и велики непријатељ комунизма. Председник квислиншке комесарске владе у Србији од 30. априла до краја августа 1941. У Недићевој влади министар унутрашњих послова до 5. новембра 1942. године. Један је од делегата Драже Михаиловића за везу с немачким окупаторским властима и квислинзмом. Погинуо 1945. године.

⁸ Др Георг Кисел, заменик др Харолда Түрнера, начелника Управног штаба војног команданта Србије. Био је дугогодишњи службеник Гестапоа, виши саветник државне полиције у Нирнбергу. Осуђен је од стране Војног суда 3. армије на смрт стрељањем 1947. због злочина које је починио у Србији.

⁹ АВИИ, Немачка архива (у даљем тексту: НА), рег. бр. 27-5-11/8, записник о саслушању др Кисела од 24. III 1947.

¹⁰ Немачка обавештајна служба у Србији била је организована у два смера: војно-обавештајна служба (Abwehr) и служба немачког Главног уреда безбедности (РСХА). И једна и друга служба имале су поједине одељке и гране. Првом је руководио у Врховној немачкој команди адмирал Канаарис, а другом Хајдрих (Heidrich), шеф РСХА, који је био потчињен Химлеру. И у окупиранију Србији Немци су обавештајну службу организовали према већ постојећој организацији шеми.

¹¹ Архив СУП-а Србије, нерегистровано; записник о саслушању Танасија Динића од 21. фебруара 1946. године. — Танасије Динић био је пензионисани пуковник војске Краљевине Југославије; заменик комесара за унутрашње послове у влади М. Аћимовића од маја до октобра 1941; тада је постављен за изванредног комесара за персоналне послове, коју је дужност обављао до 5. новембра 1942. а од тада до 5. новембра 1943. био је министар унутрашњих послова у Недићевој влади. Од 5. новембра 1943. до бекства из Србије у Ау-

стрију, септембра 1944, био је министар социјалног старања и народног здравља. Као ратни злочинац предат југословенским властима и осуђен на смрт.

¹² Архив СУП-а Србије, нерегистровано, забелешка Крауса од 20. IV 1941.

¹³ Исто.

¹⁴ АВИИ, бр. 19/7, к. 1, стр. 46; записник о саслушању Драгог Јовановића. Драгомир Јовановић, полицијски службеник. Председник градске општине и управник града Београда. Шеф државне безбедности у квислиншком апарату Недићеве владе. Побегао једно са окупаторском октобра 1944. из земље. Као ратни злочинац предат југословенским властима и осуђен на смрт.

¹⁵ АВИИ, бр. 19/7, к. 1, стр. 146; записник о саслушању Драгомира Јовановића; цитирано саслушање Танасија Динића од 21. фебруара 1946.

¹⁶ АВИИ, Недићева архива (у даљем тексту: НА), к. 50, бр. рег. 115.

¹⁷ АВИИ Микротека, НАВ-Н-Т-501, 245/000271.

¹⁸ АВИИ, НА, рег. бр. 27—5/1—8, записник о саслушању Франца Нојхаузена од 20. IX 1947. — Нојхаузен је од 1935. био немачки генерални конзуљ у Југославији и истовремено основао првих организација Националсоцијалистичке радничке партије у Југославији. Познавао је добро југословенске прилике. Налазио се на челу војно-привредног штаба, у својству генералног опуномоћеника за привреду, чије је седиште првих месеци окупације било у Земуну, а главни задатак му је био да организује привредну експлоатацију Србије. То је био један од главних задатака, које је поставио Хитлер војноуправном команданту.

¹⁹ АВИИ, НА, 27-5-11/8, цит. саслушање Кисела од 24. III 1947.

²⁰ Бошко Костић: „За историју наших дана“, Лиле 1949, стр. 19. — У поменутој публикацији Б. Костић наводи и следеће: „Чим сам чуо да се Јоћић налази у Београду, потражио сам га у његовом стану, у Његошевој улици бр. 10, где сам сазнао да се код њега баш тада налазе Милан Аћимовић, Јеремија Протић, Душан Летица, бивши министар финансија, Ристо Јоћић, бивши министар, и др Јако Костић, професор Универзитета. Они су разговарали о условима под којима би могли да приме војење цивилне управе под окупацијом. Пошто ме је ово много интересовало остао сам да сачекам и, евентуално, чујем нешто детаљније. По завршеном састанку, Јоћић је нама сакупљеним у Пресбирију рекао, да су баш сада редиговали услове под којима би се политички људи примили војења цивилне управе. Услове ће Немцима предати Милан Аћимовић, који је већ почeo с њима те разговоре“.

²¹ Архив СУП-а, Србије БДС (Заповедник полиције и сигурности и службе безбедности). Забелешка Крауса од 27. IV 1941.

²² АВИИ, бр. 20/7, к. 1. Записник о саслушању Александра Цинцар-Марковића. — Цинцар-Марковић је био министар спољних послова у влади Јосипа Тито-Мачек, која је потписала акт о приступању Југославије Тројном пакту. У време рата сарадник окупатора; у прво време саветник тзв. владе комесара, а касније владе Милана Недића. Побегао је из земље октобра 1944. Предат југословенским властима и осуђен на временску казну.

²³ АВИИ, НАВ-Н-Т-120, 200/153267.

²⁴ АВИИ, Бон 2, снимак 595, снимак телеграма писаног на машини.

²⁵ Димитрије Ђотић, шеф профашистичке организације „Збор“. Истакнути сарадник окупатора у Србији. Изванредни комесар за обнову Сmedereva. Побегао заједно са окупатором из Србије. Погинуо у саобраћајној несрећи, априла 1945. у Истри.

²⁶ АВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-120, 200/153198.

²⁷ Др Харолд Турнер, СС-бригадни вођа и државни саветник у чину генерал-лајтнанта; начелник Управног штаба Србије од 20. IV 1941. до 7. XI 1942. Био је дугогодишњи председник једне немачке покрајинске владе; за време другог светског рата једно време управљао је са Луксембургом, Белгијом, северном Француском и Паризом. Службовао је и у Грчкој. Али, пре напада на Југославију налазио се у Софији, и одмах је позван у Беч где му је ОКХ (Немачка команда сувоземних снага) саопштио да ће преузети дужност шефа Војне управе у Србији.

²⁸ Квислинг — онај које у служби туђина, а против осећања и интереса свога народа, по норвешком политичару Викунду Квислингу, који је у другом светском рату ступио у службу окупатора, Немаца и био у то време председник норвешке „квислиншке владе“. Квислинзима су у то време сматрани: Наха у Чешкој, Павелић у Хрватској, Рушник у Словенији, Недић у Србији, Петен у Францујској, Дегрел у Белгији, Тука у Словачкој, Аитонеску у Румунији. И у послератном политичком жаргону па и у југословенској историографији задржан је тај назив за отворене сараднике окупатора у Југославији. Међутим, у последње време поједини историчари (претежно војни) избегавају реч „квислинг“, сматрају да је неадекватан, и сарадњу са окупатором називају колаборацијом. Два угледна југословенска историчара, напр. Фердо Чулиновић у цитирanoј публикацији, сараднике окупатора назива у целом тексту колаборационистима, а проф. др Јован Марјановић у својој студији: Устанак и народно-ослободилачки покрет у Србији 1941, Београд 1962, сараднике окупатора назива квислинзима. Аутор је био у дилеми који од ових назива да прихвати. Не поводећи се за ауторитетом било ког историчара, сматрао је да у нашем тексту, где се кроз цео ратни период

провлаче перманентно групе сарадника окупатора: недићевци, Јоћићевци, четници Коце Пећанца и други, да не би оптерећивао текст и понављао стално више имена, одлучио се да их назива једним именом — квислинзи, јер сматра да је адекватнији и већ усталењи у научној литератури, него, на пример, израз — колаборација.

²⁹ АВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-120, 200/153198, Извештај Фајнеа од 20. априла 1941; Ново време, бр. 1, 16. V 1941; др Јован Марјановић, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941, Београд 1962, стр. 33; Фердо Чулиновић, Окупаторска подјела Југославије, Београд 1970, стр. 407.

³⁰ Не зна се из којих разлога, али је јавност била обавештена о образовању Савета комесара тек у првом броју листа *Ново време* од 16. V 1941. У том броју је писало, између остalog, и следеће: „Приликом преузимања власти војни заповедник у Србији генерал Г. Ферстер, државни саветник г. Турнер, и генерални опуномоћеник за привреду г. Нојхаузен, позвали су известан број најугледнијих државника и политичара и том приликом изразили жељу да се у најскоројем времену образује домаћа управа... Жеља је немачких власти да се позову на рад сви они, који својим способностима и искреним намерама могу да допринесу на обнови нормалног живота у земљи... На тај начин у договору са немачким властима, образована је прва српска административна управа, подељена на 10 ресора. На челу сваког ресора стоји комесар, коме је генерал Ферстер поверио руководство појединачних министарстава. Комесари привредних министарстава, радије по директивама г. Нојхаузена. Остали комесари спадају у надлежност г. Турнера и радије по његовим упутствима“.

³¹ АВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-120, 200/153198, цит. Извештај Фајнеа од 29. IV 1941. Рибентропу; Бошко Костић, н. д., 20—21.

³² Најјаче буржоаске странке после окупације, односно пре избијања рата биле су: Демократска, Земљорадничка, Југословенска радикална заједница, Радикална странка и друге. Међутим, све ове странке, престале су са окупацијом да „живе“. Мада нису организовано деловале, има података да су представници из готово сваке странке пристали уз окупатора и омогућили му да организује квислиншки власт. Руководиоци грађанских стражака, као, на пример, Милан Грол (Демократска), Милош Трифуновић (Радикална), Милан Гавриловић и Бранко Чубриловић (Земљорадничка), Слободан Јовановић (Српски културни клуб) отишли су у емиграцију.

³³ Архив СУП-а Србије, нерегистровано, Записник о саслушању Танасија Динића од 21. фебруара 1941: „Приликом формирања Комунистичке управе, само је Аћимовић као комесар унутрашњих послова добио помоћника, а касније били су постављени помоћници и другим комесарима“, речено је у једном делу цит. саслушања Т. Динића.

³⁴ 36 НОР-І-2, 297—298.

³⁵ Архив СУП-а Србије, досије Танасија Динића, нерегистровано.

³⁶ Исто.

³⁷ Архив СР Србије (у даљем тексту) АС, Министарство пољопривреде, нерегистровано, бр. 40—127/41.

³⁸ Управни штаб руководио је свим пословима, који су се односили на само становништво окупираније Србије. Овде су, дакле, спадала сва административна питања и то првенствено с обзиром на одржавање реда и сигурности, а с тим у вези и целокупан надзор над становништвом; контрола саобраћаја и др. Овај штаб био је, у ствари, саветодавни орган окупационог команданта за Србију, којему је предлагао мере ради заштите окупатора, али је и непосредно комуницирао како са Командом „Југо-исток“, тако и с надлежним установама у влади Рајха. Једно време по доласку у Србију (од 20. IV до 1. V 1941), Турнер је вршио улогу „Земаљске владе“, а касније контролу Савета комесара, а потом до свог одласка из Београда (7. XI 1942) надзор над целокупним административно-управним апаратом владе Милана Недића. Разуме се, све је ово спровођено преко фелдкомандантуре и крајскомандантуре, чија су седишта била у Београду, Смедереву, Нишу и Ужицу. (Опширније о овом види код Ф. Чулиновића, н. д., 387—404 и код Венцеслава Глишића, н. д., 15—30.)

³⁹ Службено саопштење Трговачке, Индустриске и Занатске коморе, бр. 1, стр. 9.

⁴⁰ Министарство просвете, бр. 40—127/41.

⁴¹ Окупирана Србија подељена је на 4 војно-управне области, у чијим су седиштима формиране тзв. фелдкомандантуре. Оне су уз бројеве добиле и називе по местима својих седишта. Тако је фелдкомандантуре Београда, носила број 599; Панчева (610); Ниша (809) Ужица (816), ф. к. 610 првобитно је била локирана у Смедереву са надлежношћу за читаву Дунавску бановину. Сваком фелдкомандантуром руководио је виши официр, редовно у рангу генерала или пуковника, уз потребан број официра и другог особља. На подручју сваке фелдкомандантуре, основане су окружне команде (Kreiskommando). Априла 1941. основано је — укључујући Банат — десет окружних команди (Krajskomandantura), које су добиле називе према именима својих седишта. Свака окружна команда делила се на тзв. месне команде (Ortskommando), а ове на мање команде гарнизона или „Platzkommando“. Све ове немачке институције издавале су наређења по свим питањима бановинама, срезовима, општинама и жандармеријским станицама у својим седиштима.

⁴² Крајем маја, у Ваљеву је успостављена испостава Дринске бановине, а средином јуна седиште Дринске бановине пребачено је из Ваљева у Ужице. (АВИИ, Нка, бр. 5/1—1, к. 19) и Нка-19—37, Извештаји МУП-а за мај и јун 1941.

⁴³ АВИИ, Нка, бр. 8/1—2, к. 19.

⁴⁴ АВИИ, Нка, 5/1—1, к. 19. и Нка бр. 19—1—5, Извештаји МУП-а крајем маја и почетком јуна.

⁴⁵ Ј. Марјановић, Устанак, 34.

⁴⁶ П. Вишњић, н. д., 87.

⁴⁷ АВИИ, НА 27—5—3. — Танасије Динић у цитираном саопштењу даје нешто друкчију уверу организовању унутрашње управе у Србији: „Слањем инспектора МУП-а у унутрашњост Србије да констатују постојеће стање са широким овлашћењима да могу одмах формирати среска начелства и постављати на њиховом челу начелника од најпогоднијих људи из реда чиновника, као и општинске управе са постављањем председника општина... Напомињем само то да су среска начелства и општинске управе раније постојале па су ратом биле дезорганизоване, тако да ово није било неко ново постављање већ оживљавање и успостављање старих начелстава и општинских управа с мањим изменама“. (Архив СУП-а Србије, нерегистровано, записник о саслушању од 21. II 1946). Вероватно да су по Динићевој верзији тако обнављана среска начелства и општине, али касније када је успостављена унутрашња управа, и када су појединци смењивани и нови постављани, радило се онако, како то добро обавештени Кисел наводи.

⁴⁸ АВИИ, Нка 19—2—6.

⁴⁹ Ново време, 26. V 1941.

⁵⁰ АВИИ, Нка, рег. бр. 19—1—35. — У извештају Управе града Београда за период од 26. V до 12. VI 1941. говори се о беспрекорној сарадњи са окупационим властима: „Уопште, у погледу узајамног пословања између УГБ и немачких власти владала је потпуна сагласност и координација, тако да су сви потребни послови свршавани одмах, без икаквог застоја, те у том погледу није било нити какве рекламијације, нити какве замерке или приговора ма са које стране“ (АВИИ, Нка — 19—1—49/23).

⁵¹ АВИИ, Нка, бр. 19—3—2.

⁵² Ј. Марјановић, Устанак..., 38.

⁵³ Јован П. Тришић, О Милану Недићу, Windsor, Ont., Canada, стр. 8.

^{53а} Командант фелдкомандантуре у свом извештају од 14. јула 1941. даје високу оцену београдске полиције и њеног шефа Драгот Јовановића. „Полиција је овде, с обзиром на личност шефа јавне безбедности у најбољим рукама. У првим данима свога рада, наредио сам поново њено организовање и она је стално под мојим надзором. И официри других команди у више наврата повољно су се предадали изражавали о њој. Њена јачина износи 858 људи. Наоружање полиције вршио сам методично и као знак поверења најпре сам је снабдео војничким ножевима, којима су замењене гумене палице. А официрима су дате сабље. Постепено снабдевање пушкама и пиштолима је спроведено, уколико се до

њих могло доћи без помоћи са стране. Колико се из Београда жандарми стално узимају, мада се ове две чете веома много ангажују, то је спрска полиција у многим случајевима најпоузданije средство за одржавање реда. То је случај нарочито од када се на њеном челу налази садашњи шеф јавне безбедности". (Зб НОР, XII—1, 20).

⁵⁴ АВИИ, Нћа, рег. бр. 29—2—56, Извештај МУП-а за јун 1941. — На становништво Србије окупатори и квислиншка полиција вршили су све жешћи притисак. У потврду тога говори и подatak да је само у Београду 27. јуна 1941. било 878 полицијских стражара и надзорних чиновника полицијске страже и 240 агената распоређених у разним надлештвима и установама. Они су требало да прате разговоре и кретање сумњивих и да о томе обавештавају надлежне. Бивши активни жандарми, били су од стране УГБ-а поново враћени у службу, те су и они морали да учествују у прогону комуниста и њихових симпатизера. (Др Јован Марјановић: Србија у народноослободилачкој борби — Београд, Београд 1964, стр. 36 (у даљем тексту: Београд).

⁵⁵ АВИИ, На, к. 9—II, рег. бр. 1/17. — Генерал Шредер известио је вицу команду актом од 22. јуна 1941. у којем је писало и ово: „Наредио сам појачану употребу српских полицијских и жандармеријских органа. Њих треба помагати у сваком смислу. Они ће се обраћати непосредно потчињеним ми организма и трупним јединицама, кад настане опасност, тј. кад месни заповедник српских полицијских снага буде сматрао да није више господар ситуације“ (Зб НОР, I—1, 340).

⁵⁶ АВИИ, На, к. 9—II, рег. бр. 1/17.

⁵⁷ АВИИ, бр. 8/1—2, к. 19. — Петар Тришић наводи да је у кратком априлском рату погинуло доста жандарма и даје своју верзију (уоколико је она тачна) о успостављању жандармерије, па каже: „После капитулације и жандармерија је била разоружана као и сва остала војска. Многи жандарми и жандармеријски официри отерани су у заробљеништво... Пошто је цела Србија била окупљена још пре капитулације, то су и све жандармеријске станице биле напуштене и опљачкане, те када су се разоружани жандарми враћали на станице, нису у њима нашли ништа. Број жандарма под опукацијом био је довољан, али шта је вредан број, када нпр. на станици има 10—15 жандарма, а свега 5—8 пушака, и то свега по 5—10 метака. Немци су у почетку лагали да немају оружја или су на друге разне начине заваравали само да не дају оружје и тек су доцније постепено почели да дају и то само пушке и врло ограничен број муниције“. (П. Тришић, н. д., 89). — Како је организована жандармерија по окрузима, читамо у извештају МУП-а за мај 1941: „Проведена је организација лесковачке, шабачке, смедеревачке, крагујевачке, прокупачке и чачанске жандармеријске чете. Формирани водови у Владичином Хану и Старој Пазови, а привремено допунски полубатаљон

у Београду“. (АВИИ, Нћа, 19—1—5). — У месецу јуну МУП наводи: „Успостављене су жандармеријске чете у Неготину и Великој Кикинди, и жандармеријски водови у Мионици, Крагујевцу, Руднику, Новом Бечеју, Ковачици, Парагији, Рековцу, Кладову, Косјерићу и Чајетини и одређена им је територијална надлежност... Устројена је нова жандармstаница Влашка у саставу београдске жандармске чете“. (АВИИ, Нћа — 19—1—37). У јулу се жандармерија даље развила, па је, на пример, само у Моравској бановини 19. јула било 9 чета, 28 водова и 157 жандармеријских станица. (АВИИ, Нћа — 1а—1—23).

⁵⁸ АВИИ, Нћа — 19—1—30. Извештај Одељења јавне безбедности МУП-а за период од 1—8. VI 1941.

⁵⁹ У месечном извештају командног штаба команданта Србије од 5. октобра 1941. наводи се помоћ жандармерије у чувању железничких пруга. За осигурање железничких линија на подручју Србије, била је употребљена наоружана српска жандармерија... Српске железничке станице (300), наоружање су са по 3 пушке и 20 метака, а 600 чувара пруге са по 1 пушком и 50 метака. Осим тога на железничкој прузи Београд—Паланка—Ниш, ангажовано је 500 српских жандарма с пушкама, 30 митраљеза и 500 ручних бомби. Затим је трупа, јачине око 1 батаљона, распоређена по стражама од 1 вода, преузела заштиту напред изнете железничке линије. (Београд—Паланка—Ниш).

⁶⁰ АВИИ, НАВ-Н-Т—501, рол. 245, с. 287—300, Извештај београдске фелдкомандантуре.

⁶¹ АВИИ, На, рег. бр. 17/1, 1.17) Зб НОР XII—1, 133.

⁶² АВИИ, Нћа, бр. 11/1—1, 1.1a, документ је без датума, али изгледа да потиче из прве половине јуна.

⁶³ Исто.

⁶⁴ АВИИ, бр. 4/1—13, к. 19. — У вези са Сремом у Меморандуму је речено и ово: „Пре ма томе, ни по историји, ни по статистици, ни по саобраћајно-привредним разлозима, Хрвати немају никаквих права преко границе коју су сами повукли одлуком овог Сabora из 1848. Великонемачки Рајх, који на Балкану нема никаквих територијалних претензија, него у изградњи новог европског поретка жели мир, ред и стабилност, не може желети стварање такве хрватске државе, у којој би Хрвати, према свесним и борбеним Србима и другим становницима, представљали мањину или у најбољем случају једва половину свог становништва. Таква државна конструкција не би имала никакве животне снаге. У њој би били издати Хрватима баш они Срби, који су вековима у пријатељској и верној сарадњи са Немцима... У границама које има Хрватска — по данашњој демаркационој линији — Хрвата има око 2,600.000, према 2,300.000 Срба, 850.000 Муслимана, 300.000 Немца. Хрвати су, дакле, свега 43% од свег становништва“.

⁶⁵ Као нап. 64. — У закључку цитираног меморандума, речено је следеће: „Слободни смо због тога обратити сву пажњу на ове чињенице, као и да умолимо да се оне доставе, и на највише место ради благонаклоног решења. Ми мислимо да би то било не само у интересу српског народа, него и целог Југоистока и, тако исто, Немачког Рајха, да се овај простор на правилан и целисходан начин уреди и економски, као и у сваком другом погледу укључи у систем, на коме немачки Рајх сада у Европи ради... Ми бисмо опет свим силама настојали, да српски народ, за вајен страном пропагандом и људима у служби туђих интернационалних организација, упутимо путем истински поштене и искрене сарадње према Немачком Рајху и да у њему преовладају људи и групе који су се и разније залагали за најприсније пријатељство са великим немачким народом. Потпуно и одавно убеђени у неопходност најлојалнијег наслеђања на Немачки Рајх, ми молимо да се омогућији скрпљање српског народа на територији која му припада, да би смо читав наш народ укључили у нови поредак који ће бити под војством Великог немачког Рајха“.

⁶⁶ АВИИ, НАВ-Н-Т-120, 200/153547. Извештај Турнера — команданту Југоистока од 1. јула 1941.

⁶⁷ Према Ј. Марјановићу, Устанак, 36.

⁶⁸ 36 НОР, I—1, 332, Извештај штабу 60-те немачке дивизије од 17. V 1941.

⁶⁹ Феликс Бенцлер постављен је на дужност опуномоћеног министра спољних послова Рајха у окупиранијој Србији одлуком Хитлера од 28. априла 1941. Поменута одлука Хитлера гласи: „1. Постављам опуномоћенника Министарства спољних послова код војноуправног команданта у Србији. Његово службено место налази се у Београду; 2. Опуномоћенини Министарства спољних послова је надлежан да ради на свим питањима спољнополитичког карактера која ће се јавити у Србији. Од посебне је важности његов задатак да спречи делатност српских политичких елемената штетну по политичким интересе Трећег Рајха; 3. Уколико при спровођењу задатака опуномоћеног министра спољних послова буду додирнута војна питања, тада ОМСП треба да ради у споразуму с војноуправним командантот у Србији. Ако би одлукама војних власти били додирнути политички интереси, тада оне треба да се донесу споразumno са опуномоћеником Министарства спољних послова“. (АВИИ, ЈАВ-Н-Т-120, 200/153205).

⁷⁰ Архив СУП-а Србије, досије Танасија Динића, нерегистровано, Записник о саслушању од 21. II 1946.

⁷¹ Исто.

⁷² Исто.

⁷³ Према Ј. Марјановићу, Устанак, 120.

⁷⁴ Б. Костић, н. д., 36—37.

⁷⁵ АВИИ НА, Лист уредаба војноуправног команданта у Србији.

⁷⁶ АВИИ, к. 20а, ф. 4, док. 3.

⁷⁷ АВИИ, Нка, 19—1—34.

⁷⁸ АВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-501, 251/683. — У изјави Хитлера од 4. маја 1941. стоји да је заробљено 6.298 официра и 337.864 подофицира и војника. У неким немачким публикацијама, на пример, помиње се цифра од 344.000 заробљеника.

⁷⁹ АВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-501, 251/638. — Проблем заробљеника није скинут с дневног реда све до краја јуна 1941, када је последња група заробљеника из Србије предбачена у Немачку. „Поједини немачки представници сматрали су да и остale, тј. оне које су водиле као заробљенике на одсуству, треба скупити. Међутим, избијање устанка, омело је ову меру, па је Лист, командант Југоистока, крајем јула наредио да се више не скапуљају заробљеници“. (В. Глишић, н. д., 36).

⁸⁰ АВИИ, НАВ-Н-Т-312, 469/8058979—81.

⁸¹ В. Глишић, н. д., 37.

⁸² Јосип Броз Тито, Стварање и развој југословенске армије, Београд 1949, стр. 16—17.

⁸³ АВИИ, Нка, 19—1—8.

⁸⁴ АВИИ, Нка — 19—1—4.

⁸⁵ АВИИ, Нка — 19—1—12. Извештај МУП-а за мај 1941. углавном резимира све цитиране извештаје, али се и у њима поново испише: „Студира се питање једног евентуалног концентрационог логора у који би били прикупљени сви познати комунистички актёри.“ (АВИИ, Нка — 19—1—5).

⁸⁶ АВИИ, Нка — 19—1—30.

⁸⁷ У једној Краусовој забелешци од 15. јуна 1941. наводи се да је у сагласности са Управним штабом издат налог Специјалној полицији да се енергичније ангажује против „субверзивних елемената, чије су коловође комунисти“. (Архив СУП-а Србије, нерегистровано).

⁸⁸ АВИИ, Нка, 19—1—5.

⁸⁹ 36 НОР, I—1, 11—17.

⁹⁰ Као напомена 88.

⁹¹ 36 НОР, I—1, 341—342. — На саслушању 25. X 1946. (АВИИ, бр. 11/5—1—23/27) пред испедником Тужилаштва Југословенске армије, Георг Кисел, заменик начелника Управног штаба, дао је своју верзију о томе како је дошло до одлуке да се похалсе комунисти: „Изјутра, после саопштења преко радија, генерал Шредер сазвао је састанак, коме су присуствовали Гравенхорт, Хенс, Пихт, Хелм, Хинце, Краус и ја са немачке стране, а са српске стране: Аћимовић, и Динић. СИПО и Јовановић укратко су приказали положај и констатовано је да се ускоро мора рачунати са јаком комунистичком акцијом. Хелм је указао на то да је, према прописима о надлеžnosti, задатак СИПО-а сузбијање илегалног комунизма и да генерал на то још једном упути подређене службе установе. Онда је Јовановић предложио да се, из превентивних разлога, у Београду настањени познати комунистички функционери похалсе (именовао је 10 до 20 људи). Генерал је пристао, али је

хтео да има извештај. Ја сам му после договора казао да овако превентивно хапшење може изазвати само немир и био сам мишљења да треба сачекати догађаје. Од тога дана почели су у земљи и у Београду смишљени напади на војна лица и објекте. Тако је почела за мене, како с правом смем да тврдим трка са смрћу". Киселову изјаву треба прimitи са резервом, јер он као и сви фашистички фунционери на суђењу после рата, дагађаје приказује у кривом светлу. Чак иде тако далеко да тврди да овом састанку није присуствовао Турнер, већ је, како то он тврди, био у Берлину до 24. VI 1941, што је не-тачно, јер Турнерово писмо је датирано 22. VI 1941.

⁹² АВИИ, Нћа, рег. бр. 1/1—1, к. 92.

⁹³ 36 НОР, I—1, 343—344.

⁹⁴ АВИИ, НАВ-Н-Т-200, 120/137895.

⁹⁵ АВИИ, НАВ-Н-Т-75, ф. 69/1012.

⁹⁶ АВИИ, бр. рег. 5—1, ф. 4, к. 154. — Милан Недић је одмах после образовања „владе народног спаса“, почетком септембра, послao извештај Данкелману, војноуправном команданту Србије, у којем је описао акцију Савета комесара против комуниста после напада Немаца на СССР: „Са даном објаве рата СССР-у, немачке војне власти почину са хапшењем истакнутих комуниста и њихових симпатизера на територији војног заповедника Србије, а према подацима и списковима, које су саме прибавиле о појединим комунистима без учешћа српских власти. Ова хапшења се врше углавном по већим местима и градовима Србије. Међутим, услед насталих ратних прилика, највећи број истакнутих комуниста, био се склонио из већих места и градова у мала забачена месташица, у која немачка војска није ни залазила, а њима се придржило и велики број комуниста, активисти бивше Југославије, избеглих са оних територија које не потпадају под војног заповедника у Србији“. (АВИИ, бр. 10/3—1, к. 18).

⁹⁷ Општиније о Јанку Јанковићу види: др Јован Марјановић, Београд 1964, стр. 241, и др Милан Борковић, Комунистичка партија Југославије у Србији 1941—1945, књ. 2. Београд 1974, стр. 248—258.

⁹⁸ АВИИ, бр. 10/3—1, к. 1а.

⁹⁹ АВИИ, НАВ-Н-Т-175, р. 233, с. 2721368—72.

¹⁰⁰ Исто.

¹⁰¹ 36 НОР, I—1, 343—344.

¹⁰² АВИИ, Нћа, бр. рег. 1/2, ф. 1, к. 139. — Даље се о предузетим мерама наводи и ово: „Извршена је ревизија радника у фабрици дувана и дуванској струци у Нишу, те је утврђено да нема радника комунистички настројених“ (и овде се види да квислиншке власти нису имале преглед комуниста и њихових сарадника — М. В.). — „Прегледане су све три штампарије те су издате потребне упуте да се у штампаријама ништа не узима у рад без знања управе полиције у Нишу. Издејствовано је одобрење од немачких власти

да органи железничког комесаријата у Нишу прате возове у свим правцима, почев од 27. јуна; организована је стална контрола путника на жел. станици... Сва похапшена лица смештена су ради веће сигурности у Казнени завод и то под надзором полицијских органа“.

¹⁰³ Архив Института за историју радничког покрета Србије, бр. МН II/3, (у даљем тексту: АИРПС).

¹⁰⁴ АВИИ, Нћа, 19—2—8. Тако су, на пример, била неуспела хапшења у Крагујевцу, која су вршили Немци са квислиншком полицијом; у Ужицу су ухапшена свега 3 комуниста, док су остали избегли хапшење. Било је случајева да су представници општина одбили да сарађују с Немцима приликом ових хапшења, на пример, у Јагодини, Ђуприји, Краљеву итд.

¹⁰⁵ АВИИ, Нћа, 19—1—37.

¹⁰⁶ Као нап. 98.

¹⁰⁷ Тако 30. јуна 1941. МУП-а шаље наређење свим српским начелницима, предстојништвима градске полиције и командирима жандармеријских чета: „Сваки комунистички покушај у ма ком облику се појавио, мора да буде угашен. Комунисти и њихови симпатизери који их помажу у њиховим покушајима треба да буду ухапшени“. (АИРПС, 9.686).

¹⁰⁸ Документа омладинског покрета Југославије, Том I, књ. 2, стр. 26 (у даљем тексту: ЗБ ОПЈ).

¹⁰⁹ Владимир Дедијер, Дневник, Београд 1945, 297.

¹¹⁰ Ј. Марјановић, Устанак, 101.

¹¹¹ Ослободилачки рат, I, 2. Ова акција изведена је под руководством Жикице Јовановића, командира Рађевске партизанске чете.

¹¹² 36 НОР, I—2, 345, 346 и 357; 36 НОР II—2, 304, 306, 308, 310—318, 314 и 318, Извештај немачког заповедника на Балкану од јула 1941.

¹¹³ Вести, 10 X 1941. — У селу Косјерићу (прногорски срез) на пример, у вези са стрељањем, које је извршено 28. јула, речено је у извештају Среског начелства од 20. августа „да су већином похапшени и стрељани мирни, поштени и лојални грађани овог среза и то поглавито храниоци својих породица, а који су похватали од стране немачке војске када су сви били на својим пословима“.

¹¹⁴ 36 НОР I—1, 656, Извештај штаба 717. п. дивизије о борбама дивизије од 15. V до 31. XII 1941. године. — Вишој команди за нарочиту употребу 65.

¹¹⁵ АВИИ, мф. Бон, 2/693.

¹¹⁶ Вести, Ужице, 1941. бр. 1.

¹¹⁷ АВИИ, НАВ-Н-Т-501, рол. 256, мф. 1173—74.

¹¹⁸ АВИИ, бр. 3/1—1, к. 27. Извештај пуковника Јована Тришића од 15. VIII 1941. — Министарству унутрашњих послова. — Даље

Тришић у истом извештају констатује: „Опадању морала у жандармерији, криве су и врло слабе припадност жандарма и подофицира са којима у данашњим приликама и поред најбоље воље не могу на крај изаћи ни за 15 дана, а камо ли за месец дана. Спрема, одела, веш и остала потребна опрема код жандарма, јесу у врло хрђавом стању, што та-које доприноси опадању морала код жандарма“.

¹²⁰ АВИИ, НАВ-Н-Т-501, р. 246, с. 2—3, снимак оригинална писаног на машини.

¹²¹ Хронологија радничког и народноослободилачког покрета Београда (ГтБ, књ. VI 1959, 857); стоји да је Бањички логор основан 5. јула. А Миодраг Милић у напису „Извештај о решетака Бањичког логора“ (ГтБ, књ. VI, 1959, 537), пише да су први затвореници довођени у логор 10. јула; Ј. Марјановић, у цитираном делу Устанак, 120, помиње 10. јул као датум формирања логора, а В. Глишић, н. д., стр. 43. прихвата датум 5. јул. — Лично сматрам да се 5. јул не би могао прихватити као тачан датум. Јер, у писму МУП-а од 10. јула које је упућено Управи града Београда — Одељењу Специјалне полиције, затим председнику Управе града Београда стоји: „Одлуком Немачког команданта места и немачке државне тајне полиције, наређено је, да се организује конц. логор на Бањици (у згради касарне бившег 18. пешадијског пукка) у најкраћем року. Истом одлуком сви материјални издаци око поправке, адаптирања зграде, инсталације, намештаја, као и издржавања криваца пада на терет београдске општине. Са изложеног, а у вези већ нашет усменог разговора, молим вас за наређења да се потребни радови што више форсирају, тако да све буде готово најдаље до краја овог месеца.“ (АВИИ, Нка, бр. 7/1, П. 58). Према томе, ни у ком случају не би се могао прихватити 5. јул као датум формирања Бањичког логора, нити су 10. јула могли први затвореници стићи, јер као што се види из цитираног документа, до краја јула инсистира се да зграда буде оспособљена.

¹²² 36 НОР, I—2, 304—305. — У поменутој Уредби смрђу или робијом од најмање 3 године предвиђена је казна за следећа лица „ко намерно: 1) за рат важне залихе или постројења сваке врсте, нарочито плинска, вођена и електрична постројења, бране, железничка, телеграфска, телефонска и светлосна постројења уклони или оштете; 2) помаже на заузетој територији војна лица која нису немачка, 3) на штету немачке војне силе или Рајха преноси вести лицима или властима изван заузете територије; 4) приређује противнемачке скупове или на њима учествује; 5) у намери да шкоди интересима немачке војне силе или Рајха, обуставља посао, одвраћа раднике или друге позива да престану са радом или да га напусте“ итд.

¹²³ Ново време, бр. 55 од 11. јула 1941. — М. Аћимовић се у име Савета комесара захвалио Шредеру овим речима: „Данас када

смо представљени Вашој екселенцији, ја желим да вам у име својих колега и у своје име, изјавим захвалиост на поверењу које нам указујете и тиме нам омогућавате да у овим тешким временима корисно послужимо своме народу... Ја желим да поновим сада оно што смо и Вашем претходнику (Ферстеру) изјавили да ћемо ми, представници српске управе, своје послове водити у пуној лојалности према немачкој војној управи“. (Исто).

¹²⁴ Ново време, бр. 55 од 11. јула 1941.

¹²⁵ АИРПС, Нка, нерегистровано.

¹²⁶ АИРПС, Влада М. Н., II, 5, Ново време, бр. 115 од 14. VII 1941.

¹²⁷ АВИИ, Нка, 19—2—15. — У извештају НУП-а за јули речено је: „Умољени су и сви г.г. Комесари да свом чиновништву нареде, да се у границама могућности и слободног времена ставе на расположење српским начелницима и са њима а у што тешњем контакту са народом поведу акцију против комуниста“. (АВИИ, Нка, 19—2—1).

¹²⁸ Постоји око стотину извештаја српских начелника о овим конференцијама (АВИИ, Нка — 19—2 и 3). Српски начелник у Младеновцу, на пример, јавља да је до 23. VII одржано преко 30 таквих конференција. (Исто — 19—2—49).

¹²⁹ Обнова, бр. 12, од 18. VII 1941; 36 НОР, I—2, 307. Окупациона пропаганда није пропустила да својим коментарима пропрати овакве акте војног команданта окупирани Србије. У уводном чланку, Обнова је писала 18. VII 1941, поред осталог, и ово: „Писмо команданта окупирани Србије и његова уредба о пооштрењу казни говоре јасним језиком који се не може погрешно тумачити. Ко тај језик не разуме, или неће да разуме, тога ће строгост саме казне научити памети. Било би у право детињасто ако би се коректност са којом немачке окупаторске власти поступају са домаћим становништвом, схватило као слабост. Нова Немачка ликвидираја је комунизам у сопственој земљи. Она га је тамо силом своје власти у најкраћем року искључила из дејства и духовно радикално надвладала. Она је сада ступила у борбу да потпуно избрише комунизам који се појавио у облику совјетског режима и у тој борби стоји управо пред решавајућим ударима. На свим подручјима која се налазе под немачким суверенитетом и на којима су немачки органи примили улогу да загарантују мир и омогуће обнову, уништавају се кратким поступком, комунистички елементи ма где исти покушавали да дигну главе“.

¹³⁰ АВИИ, НОР — 1982, Искази учесника.

¹³¹ АВИИ, НОР — 1983, Искази учесника.

¹³² 36 НОР I—2, 317.

¹³³ Обнова, 29. VII 1941.

¹³⁴ 36 НОР I—2, 319.

¹³⁵ 36 НОР, I—1, 24.

¹³⁶ *Ново време*, 16. V 1941.

¹³⁷ Ф. Чулиновић, н. д., 409.

¹³⁸ АВИИ, Нка, бр. 2/3—1, к. 1а.

¹³⁹ *Службене новине*, бр. 95, од 6. VIII 1941.

¹⁴⁰ Архив СУП-а Србије, нерегистровано.

¹⁴¹ АВИИ, НАВ-Н-Т-120, 200/153309. —

Бенцлер се поново обратио 12. августа свом Министарству. У телеграму је писало, између осталог, и ово: „Служба безбедности (СД) и немачка полиција претрпана су послом и бројчано су сувише слабе. Пошто је одбијен захтев за слањем немачког полицијског појачања, на чему се инсистирало, командант Србије затражио је сада једну дивизију, док су истовремено предузете све могуће мере осигурања и расположиве трупе активиране до максимума“. (АВИИ, Микротека, Лондон/БХ300998).

¹⁴² АВИИ, НАВ-Н-Т-501, р. 246, с. 78—80; снимак документа писаног на машини; Зб НОР, XII—1, 294—295. — Генерал артиљерије Паул Бадер, командант Више команде 65, 14. августа наредио је следеће: „1. Српска жандармерија, до сада распарчана на велики број малих стражака, прикупиће се у јаче жандармеријске станице у следећим местима: а) на територији 704 пеш. див. — Обреновац, Уб, Ваљево, Мионица, Богатић, Шабац, Лозница, Крупањ, Пожега, Ужице; б) на просторији 714 пеш. див. — Умка, Младеновац, Аранђеловац, Лазаревац, Топола, Паланка, Велико Орашје, Марковац, Лапово, Ђујприја, Парагин, Зајечар, рудник Бор; в) на просторији 717. пеш. див. — Горњи Милановац, Чачак, Краљево, Крушевача. 2. Српским жандармеријским станицама које се не налазе у местима смештјата трупних јединица, са изузетком Обреновца, Уба, Шапца, Богатића, Умке и рудника Бора, треба с обзиром на јачину сваке станице упутити погодног старешину да најмање једним водом ради подршке. 3. Српска жандармерија ће се начелно потчинити трупним јединицама у погледу смештјата и снабдевања. Команданти батаљона и потерна одељења треба српску жандармерију начелно да укључују у дејствија. 4. Командант Србије је замољен да у истом смислу жандармеријским станицама: Обреновац, Уб, Шабац, Богатић, Умка и рудник Бор, упути одговарајуће водове из 64. полицијског батаљона, односно за Бор из Ландесшицен-батаљона и да им изда потребна упутства за сарадњу са српском жандармеријом“ (АВИИ, НАВ-Н-Т-501, р. 246, с. 87; Зб НОР, XII—1, 295).

¹⁴³ *Политика* (Београд), 6, 7. и 8. јануара 1945, Херојски меморандум Београдског универзитета.

¹⁴⁴ АВИИ, к. 87, рег. бр. 26: 1; *Ново време*, бр. 86, 13. VIII 1941; у Билтену бр. 1, од 10. VIII 1941. Главног штаба НОПОЈ дата је следећа оцена „Апела српском народу“: „Тај тзв. апел потписали су сви петоколонаши и народне издајице, али, на жалост, уз петоколонаше налазе се и нека имена која никако нису смела доћи у тај тзв. апел, без обзира

на то што су потписи изнуђивани под различним претњама. У том има много имена оних који се никако не слажу са оним што су потписали, а ипак су то учинили. Тај је кукачићлук исто тако за осуду као и свака народна издаја“. (Зб НОР, II—1, 18).

¹⁴⁵ АВИИ, бр. 3/1—1, к. 2. — „Апел српском народу“ који је закључен 10, а објављен 13. августа, почињао је следећим речима: „Српски народ доживљава тешке дане. У овим судбоносним часовима, дужност је сваког Србина, сваког правог родољуба, да свим својим снагама помогне да се у земљи сачува мир и ред, јер је само тако могуће да се успешно изврши велико дело националне обнове отаџбине и нашем напађеном народу обезбеди бољу будућност“ итд. Затим се ређа списак од 420 имена. Наводимо неколико имена потписника „Апела“: епископ нишки др Јован; епископ зворничко-тузлански Нектарије; епископ будимљански Валеријан, викар Ј. Св. Патријарха; др Коста Кумануди, бивши пред. народ. скупштине; Илија Михаиловић; др Мирослав Спалајковић; Александар-Цинциар Марковић, Јосиф Костић, сенатор и армијски генерал у пензији; Велизар Јанковић Драгутин Пећић, Милан Аћимовић, др Станислав Поповић, бивши министар; Душан Летица, бивши министар, Ристо Јојић, бивши министар, Танасије Динић, Ђуро Котур, др Александар Белић, пред. српске краљев. академије, инж. Петар Мицић, ректор Београдског универзитета; др Милосав Стојадиновић, п. председник београдске општине; Влада Илић, пред. Индустриске коморе, Вељко Петровић, књижевник, Велибор Јонић; др Милан Кашанин, књижевник; Ратко Парежанин, новинар, Илија М. Паракос, директор „Дирита“; др Милош Трикунац, декан и професор Универзитета; Ђоко Слијепчевић итд. (АВИИ, к. 87, рег. бр. 26/1).

¹⁴⁶ *Обнова*, бр. 35, од 14. августа 1941; Зб НОР, I—2, 324. — О овоме је Кисел изјавио на саслушању од 17. X 1946: „Према предлогу Управног штаба главнокомандујећег за Србију, могло је бити у првој половини месеца августа — био је он (Милан Аћимовић) по војном заповеднику, генералу Данклману овлашћен да обећа једну амнистију онима који се добровољно врате из шуме“ (АВИИ, рег. бр. 11/5—1—23/27).

¹⁴⁷ АВИИ, НАВ-Н-Т-120, 200/153317—18.

¹⁴⁸ АВИИ, бр. 3/1—1, к. 2; Зб НОР I—21, 39.

¹⁴⁹ АВИИ, Нка, 19—3—31.

¹⁵⁰ *Обнова*, бр. 39, 19. VIII 1941; Зб НОР, I—2, 328.

¹⁵¹ АВИИ, Висхаунт, Немачка архива, 70—18—14.

¹⁵² *Службене новине*, 9. IX 1941.

¹⁵³ Зб НОР, I—1, 363.

¹⁵⁴ Исто, стр. 365 и 368.

¹⁵⁵ Исто, стр. 370.

¹⁵⁶ Исто.

¹⁵⁷ Зб НОР, I—270.

¹⁵⁸ Ј. Марјановић, Устанак, 169.

¹⁵⁹ АИРПС, ПКС, 18.

¹⁶⁰ Архив СУП-а Србије, Бдс, бр. 2527/53.

¹⁶¹ Бошко Костић, и. д., стр. 43. тврди да је „лично Љотић, са опширом мотивацијом написао оставку за др Стевана Иванића и инж. Милосава Васиљевића. Београдски кругови до којих је дошао текст ове оставке, говорили су да је она написана одважно и достојанствено“.

¹⁶² АВИИ, Нка, бр. 2/3—1, к. 1а. — Даље се у оставци комесара истиче: „Повлачени се са положаја на којима су до сада били, комесари треба да предложе један од два пута, којима немачка војна сила треба и мора да пође. Ако нема поверења у српски народ, треба сву власт да узме потпuno у своје руке. Кад смо примили својевремено комесарску власт, ми смо веровали да ће то бити боље за наш народ. Данас смо принуђени да признајмо да је боље да постоји само немачка окупациона власт него поред ње и оваква српска комесарска власт, бар дотле док се уклоне узроци који су напред наведени. Ако пак немачка војна сила има поверење у српски народ, онда треба сву власт да преда пред собом одговорној влади, која ће имати земљом да управља по свом нахођењу, под јемством поштовања легитимних војних, политичких и економских интереса Райха. У овом случају, треба на челу владе да дође лице од изванредног и непосредног ауторитета у очима српског народа и њему треба дати сву од-

говорност за избор његових непосредних сарадника и за мере које буде сматрао потребним да предузме у управи земље, дајући му могућност да се мере и остваре.“

¹⁶³ АВИИ, НАВ-Н-Т-120, 200/153328.

¹⁶⁴ Архив СУП-а Србије, Бдс, бр. 27527/55, нерегистрована документа.

¹⁶⁵ АВИИ, бр. 10/3—2, к. 1а. Извештај је без датума, али по свему судећи датира из прве половине септембра 1941. — О неспособности Комесаријата говори и извештај Банске управе Дунавске бановине од 26. VIII 1941: „Нормализација прилика све више се омета појачаном делатношћу комунистичких акција. Напади на сеоске општине, као и на жед. станице, ређају се. Паљење архива по општинским управама отежава и прети да закочи цео административни апарат. Недовољни број жандармеријских станица, као и недовољно наоружање истих, један је од главних разлога успешне акције комуниста“ (АИРПС, Влада МН, II, 17).

¹⁶⁶ Архив СУП-а Србије, Досије Недића бр. 36, нерегистровано. — Кисел у цит. изјави на саслушању наводи да је још од средине јула 1941. М. Аћимовић долазио код њега у више наврата да га повежем са војним заповедником, како би овом пренео тешкоће и понудио оставку, од чега га је Кисел на водно одвраћао — (АВИИ, На, рег. бр. 11/5—1—23/27).

¹⁶⁷ АВИИ, На, рег. бр. 11/5—1—23/27, цит. изјава Г. Кисела.

¹⁶⁸ АВИИ, НАВ-Н-Т-120, 200/153341—42.

DER RAT DER KOMMISSARE VON MILAN AĆIMOVIĆ

Milan Borković

Genauso wie alle übrigen Teile des Landes wurde Serbien nach der Kapitulation des Königreichs Jugoslawien besetzt. Die Deutschen errichteten ein verzweigtes System der Besatzungsmacht, bemühten sich daneben aber auch um die Erneuerung des alten Machtapparats aus der Vorkriegszeit, bzw. um die Bildung einer Kollaborationsregierung, um ihre Besatzungspolitik ungehindert betreiben zu können.

Es bot sich eine ganze Reihe von möglichen Kandidaten für den Vorsitz in der ersten serbischen Kollaborationsregierung an. In die engste Auswahl kamen: Dragiša Cvetković, Aleksandar Cincar Marković, Milan Aćimović, Dimitrije Ljotić, Dragi Jovanović und andere deutschenfreundliche Vertreter des politischen Lebens im Königreich Jugoslawien.

Nach mehreren Unterredungen des Kommandanten der Militärverwaltung, General Förster, und des Chefs des Verwaltungsstabs, Dr Harold Turner, mit Vertretern der ehemaligen bürgerlichen Parteien, die sich zur Zusammenarbeit mit den Okkupantun bereit erklärt hatten, wurde schliesslich am 30. April 1941 eine »Regierung« der Kommissare mit Milan Aćimović an der Spitze gebildet, einem hervorragenden Verfechter der profaschistischen Richtung.

Der Rat der Kommissare hatte mehrere Aufgaben, doch die wichtigsten waren sicherlich folgende: 1. Ruhe, Ordnung und Sicherheit in Serbien zu gewährleisten; 2. den Deutschen die ungehinderte Ausbeutung der Wirtschaft und der anderen Reichtümer Serbiens zu sichern. Es war jedoch von Anfang an klar, dass die

Regierung der Kommissare kaum Erfolg haben würde. Erstens war sie in den Augen des Volkes als Diener der Besatzer kompromittiert, und zweitens kam es in ihren Reichen zu Auseinandersetzungen zwischen den Anhängern von Dimitrije Ljotić und Milan Stojanović, bzw. Milan Ačimović. Am wesentlichsten war jedoch der Ausbruch des allgemeinen bewaffneten Aufstands unter der Führung der Kommunistischen Partei Jugoslawiens Anfang Juli 1941 in Serbien. Der Rat der Kommissare war nicht imstande, den bewaffneten Kampf der Wölker Serbiens zu ersticken, so dass er alle Gegenden

und Provinzen erfasste. Die Deutschen waren von der Kollaborationsregierung enttäuscht und beschlossen ihre Absetzung. Sie suchten nach einem neuen Mandatar und fanden ihn in Milan Nedić, einem ehemaligen Offizier des Königreichs Jugoslawien. Die neue Kollaborationsregierung wurde am 29. August 1941 gegründet. Damit stellte der Rat der Kommissare nach nur viermonatiger Amtszeit seine Funktion ein. Doch auch die sogenannte »Regierung der nationalen Errettung« unter Milan Nedić konnte im Kampf gegen die Partisanen kaum mehr Erfolg verzeichnen.

